

En retorisk undersökning om topiklärans potential

och

mönstertänkande eller tänkande mönster

Prolog.....	3
En kort introduktion till topikläran.....	6
Samtida forskning om topikläran.....	7
Topikläran i relation till Doxa.....	8
Människan en social varelse	10
Vad är en ”doxkurs”?.....	11
De retoriska diskurserna	14
Människan - ett teckenberoende djur	15
Språket en enda stor Metonymi	16
Ironin	18
Associationer.....	18
Har topikläran något med associationer att göra?	19
Topikläran som ett introvert kommunikationsverktyg.....	21
När tankemönster skapar konflikter.....	23
Ett sociokulturellt perspektiv på tänkandet.....	24
Hjärnan ett (topik)mönsterskapande system	26
Leder tankemodeller till förgivettaganden?	27
Problemen med tankemodeller i managementdiskursen	28
Stela tankemodeller – har vi en lösning?.....	31
Tankemodellernas fördelar	32
Den ”kloka” Topikläran – medel eller mål?	33
Sammanfattning och utblick.....	36
Litteraturlista	39

Prolog

Retoriken anses av många vara ”konsten att övertyga”. Jag funderar ibland över vad detta övertygande innebär? Denna förmåga (konst) bör delas upp i kunskapen i *hur man är övertygande* och kunskapen *om vad* som är övertygande. För att en person ska bli eller känna sig övertygad i en talsituation, krävs ju att lyssnaren inte bara har förstått vad talaren säger i bokstavlig mening. För att en talare ska vara övertygande måste han eller hon ha kunskap om vad som *är* övertygande utifrån åhörarna. Det krävs med andra ord kunskap om vilken kunskap och inställning lyssnarna har. Vi kan alltså se på retoriken som ett verktyg för övertygande, men som också som konsten att veta *vad* som är övertygande. Dessutom behövs en tredje sak för att lyckas vara en god retoriker - att lyssnaren känner välvilja till talarens intentioner, *motivet* till varför man ska bli övertygad. Det innebär att vi bör fokusera lika mycket på lyssnaren och miljön, det som ligger utanför talaren. Men kan inte retoriken, dess metoder och teorier användas till mer än att bara övertyga?

Dagens kunskapsretorik har ett brett perspektiv, tittar på alla språkliga situationer och ser människan som en språklig varelse som skapar sin kunskap och verklighet genom språket. Den lägger fokus på mänskligt och socialt meningsskapande, hur vi människor uttrycker sig och *varför* vi uttrycker oss på ett visst sätt. Mullern & Stein som har använt sig av retorikens teorier för att förklara och analysera strategiska förändringar i organisationer menar om vi beskriver retoriken ur ett socialkonstruktivistiskt perspektiv vinner vi flera insikter. Dels kommer vi bort från den snäva inriktningen på den planerade och argumentativa retoriken i väl avgränsade situationer, dels kan vi koppla retoriken till andra insikter inom ämnen som filosofi, lingvistik, kommunikationsteori, psykologi och samhällsvetenskap i allmänhet¹.

För en retoriker är det glädjande att ta del av ekonomerna Mullern & Steins insikter om retorik och se hur de använder dem på ett konkret och för retoriken utvecklande sätt. Författarna ger ett bra exempel på hur en tvärvetenskaplig kunskapsretorik kan användas i praktiken. Retoriken blir inte bara en teknik för att övertyga, utan en kunskapsform som präglar hela vårt sätt att uttrycka oss och hur vi tar till oss kunskap. Detta gäller även ett av retorikens viktigaste verktyg för att söka kunskap – nämligen topikläran. Att se och använda retoriken på detta sätt, är på sätt och vis att använda ett topiskt arbetssätt. Vi ser saker och ting med nya perspektiv och använder en kunskap för att få ny kunskap. Topikläran blir därmed en kunskapsteori.

Min hypotes är att topiklärans teorier och betydelse kan utvidgas och användas till mer än som ett kreativt verktyg för att uppfinna och inventera övertygande argument, vilket är vanligt. Jag tror att topikläran kan visa oss att människor i olika kulturer och diskurser har olika tankestrukturer, tankemönster, tankemodeller och att dom är individuellt och kulturellt betingade.

---

¹ Mullern, Tomas & Stein Johan, *Övertygande ledarskap – om retorik vid strategiska förändringar*. Mullern är ekonomie Dr i företagsekonomi och verksam vid Handelshögskolan i Jönköping. Stein är ekonomie Dr och docent i företagsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm

Kan topikläran hjälpa oss att bättre förstå vilka perspektiv och föreställningar individer och hela kulturer har? Ett syfte med retorikens topiklära är just att vidga sina perspektiv. Därför kommer jag att snegla på de senaste årens forskning inom retorik, kognitiv psykologi och sociologi för att finna inspiration. Det blir således en korsbefruktning av perspektiv som jag anser tjänar mitt syfte. Även kognitiv psykologi och sociokulturella inriktningar är intresserade av hur vi tar in och tolkar information för att skapa vår verklighet och lära oss nya saker.

Jag har funnit flera begrepp vars innebörd kan tänkas överensstämma med topiklärans teorier och begrepp. Exempel på detta är begrepp som; *tankemodeller*, *tankekartor*, *tankestilar*, *tankestrukturer* osv. Dessa begrepp beskrivs både inom kognitiv psykologi och av sociokulturella företrädare. Alla dessa begrepp sägs förklara former av tankesystem eller koder som styr vårt tänkande och därmed vårt handlande. De finns både hos individer, grupper eller samhällen. Därför finner jag det intressant att diskutera dem i relation till topiken och dess mönster.

Syftet med undersökningen

Det övergripande syftet med essän är att undersöka topikläran i relation till *doxa* och diskurser för att se om ett topiskt tänkesätt kan skapa tankemönster som påverkar perspektiven för individer och kulturer. För att nå mitt mål kommer jag att undersöka och diskutera begreppen *tankemodeller*, *tankekartor*, *tankestilar*, *tankestrukturer*. Jag vill även undersöka om topiklärans idéer om perspektivbyte kan appliceras på många områden utanför den rent klassiska retoriska arenan. Jag kommer också att diskutera var och hur dessa perspektiv uppkommer.

Min ambition är inte att definiera och kategorisera de ovan nämnda begreppen; *tankemodeller*, *tankemönster*, *tankestilar*, *tankestrukturer* osv. som jag kommer att använda här och där. Det är en akademisk vana att definiera och avgränsa de begrepp man utreder. Men i i detta fall vill jag inte definiera och "låsa" mer eller mindre flytande begrepp vid fasta betydelser. De är ofta rörliga och rymmer en mening som ibland kan skifta beroende på situation och olika sammanhang. Jag ska istället försöka förklara och undersöka meningen med begreppen. Läsaren får sedan själv bilda sig en uppfattning och eventuellt dela in begreppen som han eller hon vill.

Min undersökning gör inga anspråk på att vara fullständig på något sätt. Det finns en mängd litteratur, tankar och idéer inom de vetenskapsgrenar som jag korsar under vägens gång och jag kommer endast att beröra dem kortfattat och ytligt. Det blir därmed en begränsning i min undersökning. Olika förespråkare får fungera som bollplank och inspiratörer, som jag menar kan gynna båda parter så småningom. Jag känner mig dessutom mycket ödmjuk inför uppgiften eftersom den inte är särskilt ny. Kopplingen mellan topikläran, *topos* och *doxa* har beskrivits tidigare. Men kanske kan en och annan infallsvinkel leda vidare till nya idéer som i sin tur kan befruktas av andra senare?

Upplägg och disposition

Min ambition är att varje del i uppsatsen på ett eller annat sätt ska anknyta, förklara och hjälpa till att tydliggöra det jag är ute efter. Det innebär att vissa begrepp och förklaringar kommer att upprepas, ibland utvecklas och till sist förhoppningsvis klarna efter resans gång. Jag har delat upp uppsatsen i tre delar.

Den första delen av uppsatsen börjar med en kort introduktion där jag diskuterar mitt förhållningssätt till retoriken och topikläran. Därefter kommer en presentation av samtida topikforskning och vidare en beskrivning av topikläran i relation till doxa.

Den andra delen i uppsatsen börjar med rubriken "Människan en social varelse", där för jag en diskussion om människan som en social teckenberoende varelse med förmågan till logos. Därefter undersöker jag mitt egna begrepp "doxkurs" i relation till topikläran. Jag kommer också att undersöka diskurser och se vad som knyter dem till topiker och ett topiskt tänkande. Eftersom topiker har en nära relation till troper, språkliga stilfigurer, kommer jag också att behandla metaforer och det metonymiska språkets betydelse för människan och diskutera hur det påverkar vårt sätt att tänka och vad det kan leda till.

Jag gör i slutet av den andra delen en utveckling för att se om topiklärans metoder att skapa och förstå olika perspektiv kan appliceras på ett nytt sätt. Exempelvis att lösa språkliga konflikter. Ett angränsande område är att man också kan använda topikläran som ett introvert analysverktyg på sig själv.

Jag inleder den sista delen av uppsatsen med att beskriva hur tänkandet sker och uppkommer ur ett sociokulturellt respektive ett kognitivt synsätt. I anslutning till detta diskuterar jag begreppet tankemodeller i relation till topiska tankemönster. Jag undersöker också om dessa topiska tankemönster eller tankemodeller skapar problem, men även möjligheter. Här gör jag jämförelser mellan dessa olika begrepp för att hitta likheter och skillnader. Jag avslutar min undersökning genom att beskriva topikläran i relation till handlandet och lägger till en etisk dimension. Diskussionen retoriken som konst kontra teknik diskuteras också här. Som brukligt avslutar jag med att sammanfatta vad jag har kommit fram till och filosoferar om framtiden i en kort utblick.

En kort introduktion till topikläran

Retoriken undersöker och behandlar det som är allmänt för alla människors behov – förmågan att uttrycka sig i tankar och tal. Retoriken presenteras som jag sa i inledningen ofta som ”konsten att övertyga” eller ”konsten att tala”. Perspektivet i min undersökning är att även topikläran dels kan vara ett verktyg för att finna argument, Men att det är även en konst i att veta hur man ska använda verktyget eller teorierna. Här använder jag inte teorierna för att övertyga, utan för att skapa nya perspektiv för mig själv och förhoppningsvis andra och samtidigt påvisa att topikläran kan användas till mer än att ta fram övertygande argument.

Mitt mål som retoriker när jag skriver denna essä är att vara övertygande. Det är ju ett av retorikens mål och för det krävs det att man har övertygande argument. Retoriken menar att man inte kan vara övertygande om man inte kan sätta sig in i lyssnarnas perspektiv. Ett verktyg som retoriken har till sin hjälp för att byta perspektiv är topikläran. Ordet *topik* (pl *topoi*) kommer från grekiskans ”*topos*” som betyder platser –en mängd topiker. Men även om *topoi* betyder plats, är det inte en fysisk plats som avses - det kallade grekerna för ”*choros*”. Det som avses är istället som Lennart Hellspong professor i retorik säger; ”en mental plats som fylls med mening och innebörd, med mänsklig erfarenhet”. Denna mening och erfarenhet kommer sen till uttryck i uttryckandet – vårt språk². För Retoriken är topiker något som hjälper oss att vrida och vända på ett ämne för att hitta nya perspektiv.

Aristoteles som anses vara topiklärans fader, systematiserade en mängd vanliga topiker från många genrer och ger oss i sin bok *Retoriken* en fantastisk genomgång av topiklärans möjligheter, liksom hans verk *Topica*. För honom var topiker bland annat ett upptäcksverktyg för att *finna* övertygande (bra och goda) argument. Aristoteles syftar på retoriken när han säger: ”*and its function is not to persuade but to see the available means to persuade in each case*”³ Det är alltså skillnad på att *finna* övertygande argument och att övertyga. För att finna argument använder vi topiker.

I klassisk retoriklitteratur hittar man oftast tre olika sätt att använda topiker på, beroende på syfte; *Inventera, upptäcka och skapa*. Att inventera hjälper oss att ta fram den kunskap vi redan har på ett bra sätt. Har jag fått med allt nu! Upptäcka och skapa syftar till att upptäcka nya saker, nya perspektiv och därmed nya kunskaper.

Retorikern Giambattista Vico som var verksam under 1700-talet, såg topikläran som en ”kreativt skapande guide”. För Vico var topiker dels ett verktyg för att upptäcka något, men framför allt ett verktyg för skapande och perspektivbyte. Det var ett verktyg som hjälpte oss att inte låsa våra tankar. Det handlade om att skapa så många perspektiv som möjligt innan den kreativa processen var klar. Man var alltså inte nöjd med ett bra förslag, utan fortsatte att ta fram flera bra förslag innan man beslöt sig för det bästa.

---

² Lennart Hellspong, skriften *genus demonstrativum*, 2004 (Se bilaga 1, sid 5-9)

³ Aristoteles, *On Rhetoric*, kap.1, Oxford University press, 1991.

Först låter man det kreativa växa – för att sedan beskära. Det kreativa kom före det logiska. Hur vi väljer att använda kunskapen om topikläran, har dels med vilket perspektiv jag närmar mig topikläran och dels mina motiv. Vad ska jag använda det retoriska verktyget till? Använder vi kunskapsretorikens perspektiv är det inte alls säkert att topikläran används för att finna argument i traditionell mening. Resultatet av den topiska arbetsprocessen kan användas för att övertyga, men kan också användas för att skapa kunskap och bredda vår verklighetsbild i olika sammanhang. Det kan röra sig om konflikthantering, utveckling av kreativa processer i organisationer, topik och metaforanalyser av texter och tal, eller helt enkelt för att lära mig mer om mig själv och andra kulturer och deras topikmönster.

Samtida forskning om topikläran

Topikläran är kanske ett av retorikens viktigaste verktyg för att kläcka idéer, finna argument och hjälpa oss att byta perspektiv. Men nyttan med att byta perspektiv och vad vi använder den kunskapen till kan variera. Här i ligger egentligen roten i det jag tänker behandla i den här delen av min undersökning. Lennart Hellspång, och Jose Ramirez, har under flera år arbetat med att beskriva ett av retorikens mest centrala verktyg, nämligen topikläran. Hellspång ger topiklärans teorier ny näring när han på senare tid använder begreppet våra ”mentala platser” i samband med topikläran. Han beskriver att ett topiskt tänkande med mentala platser kan bilda ”mentala tankemönster”. Dessa ”mentala tankemönster” finns hos enskilda individer, grupper men också i kulturer och samhällen. De kan knytas till vad människor ser och gör. När de blir tillräckligt fasta i sin form och vi inte längre ifrågasätter dem, styr de vårt handlande utan att vi tänker på det.⁴ Hellspång ger oss förståelse för att topiker inte bara är till godo – de styr också vårt sätt att tänka.

Jose Ramirez kallar detta fenomen för ett *förgivettagande*, ett slags inlärt och givet tankemönster som styr och påverkar våra tankar och handlingar. Dessa mönster varierar från olika kontexter, kulturer och sociala miljöer och styr till stor del även våra diskurser. Ramirez menar att forskning om det vi tar för givet i våra dagliga diskurser kanske är en av retorikens viktigaste framtida forskningsområden⁵. Mats Rosengren, filosof, översättare och forskare, menar att retoriken kan ses som ett verktyg, ett *organon* som kan användas för att få syn på, omarbeta och utveckla ny mänsklig kunskap. Rosengren menar att retoriken med exempelvis dess topiklära kan säga oss något om vad en eller flera personer tror, värderar, eller vet och kan också i vissa sammanhang förklara för oss, något om den doxa som de omfattas av, kritiserar, tycker om eller utgår från i sitt handlande⁶. Det skapar dessutom mer fokus på åhörarnas föreställningar och kunskaper istället för på talarens, vilket passar för min utgångspunkt i denna essä.

---

⁴ Hellspång, Lennart, *Skriften "genus demonstrativum"*, 2004, sid 5-9 (Se bilaga 1)

⁵ Jose Ramirez menar att retoriken bör lägga ett ökat fokus på att vidga och utveckla retoriken som en humanvetenskaplig kunskapsmetod. Topikforskning är en viktig pusselbit i denna process. (2004)

⁶ Rosengren, Mats, *Doxologi*, 2000

Det både Hellspong, Ramirez och Rosengren ger uttryck för innebär större fokus på det sociokulturella, till skillnad från ett mer individfokuserat perspektiv. Retoriken är individorienterad i många fall, men bör ses och analyseras i sitt sociala sammanhang. Topikläran och topoi kan också användas för att analysera en språklig diskurs i olika sammanhang. Dansken Ole Togeby utvecklar detta och säger:

”Topoi är tankescheman eller relationsbegrepp som dels är allmänna och som kan hjälpa oss se relationer till andra saker, dels är de specifika och konkreta och kan då förstås inom en speciell kulturkontext och dess värderingar och ideologier”⁷

Dessa topoi kan vara individuella och gemensamma och förstås inom ramen för en persons verklighetshorisont, såväl som inom en hel kultur, dess värderingar och ideologier. Eftersom topiken och topoi förstås inom en kulturkontext med dess seder och bruk, innebär Togeby's ord att topiken har en nära relation till det retoriska begreppet *doxa*. Låt mig förklara detta närmare och samtidigt förklara vad *doxa* är.

Topikläran i relation till *Doxa*

Inför en talsituation handlar inventiofasen mycket om att komma på vad vi ska prata om och ta fram bra argument. En talare kan hämta sina argument genom de olika tankeplatser – *topos* som ställs till vårt förfogande. De hjälper våra tankar på traven i arbetet med att byta perspektiv och inventera vad vi ska prata om. Men för att lyckas vara övertygande behöver man inte bara ta fram bra argument, utan man måste också veta vad som är bra argument. Bra argument menar jag är påstående som människor känner igen och har tillit till och de finner vi inom ramen för en *doxa*. *Doxa* kan närmast förklaras som en kulturs eller ett samhälles kollektiva föreställningar, vanor, seder och den kunskap som formas av människors verklighet. Den går inte ta på men finns överallt i människors (o)medvetande. Det gäller såväl de vardagliga, vetenskapliga, psykologiska, sociala och kulturella kunskaper som en språklig diskurs ingår i. Dessa föreställningar eller åsikter behöver inte vara riktiga eller sanna, men för människor är dessa föreställningar och antaganden deras ”verklighet”.

Även om vi kan påvisa något sant i exakt mening, är det nästan omöjligt eller åtminstone svårt att påverka människor så länge *doxa* säger något annat. Hellspong säger; ”Vi kan inte bedöma ett arguments bärkraft isolerat, det måste alltid relateras till ett perspektiv, en *doxa*, en mängd bakgrundsantaganden”⁸
När man under medeltiden trodde att jorden var platt var det en föreställning som var ”sanning”. Retoriken menar att vi måste ta hänsyn till dessa föreställningar, vad som räknas som kunskap inom en gemensam *doxa* för att kunna bli trovärdiga och för att nå tillit, *pistis*. Det är endast på detta sätt som vi på sikt kan övertyga en individ eller ett kollektiv.

---

⁷ Togeby, Ole, *Steder i bevidsthedens landskabe*. Kompendie Retorik FK 2004. Svensk översättning Maria Wohlrath Söderberg

⁸ Hellspong, Lennart, *Kompendie i språkfilosofi* SH 2002, sid. 130

Så här resonerar Aristoteles i *Retoriken*:

”Even if we were to have the most exact knowledge, it would not be wery easy for us in speaking to use it to persuade some audience. Speech based on knowledge is teaching, but teaching is impossible (with some audicence), rather, it is necessary for piestis and speeches to be formed on the basis of common beliefs (doxa), as we said in the topics about communication with a crowd”⁹

Vill vi vara övertygande måste vi alltså ta hänsyn till doxan. När vi använder topikläran bör vi som Aristoteles tycks mena, *finna* de topiker och tankemönster och de föreställningar en publik kan identifiera sig med för att hitta övertygande argument. Med Aristoteles perspektiv på topoi blir inventio en guide för att ta reda på vad en viss grupp människor vet, tror, gillar och kan, vilka föreställningar, seder och bruk som existerar inom en specifik kultur. Doxa blir en form av mänsklig och gemensam kunskap, som visserligen kan vara godtycklig, men jag vill ändå kalla det för en kunskap eftersom den till stor del styr hur vi handlar, vilka perspektiv vi har och hur vi ser på vår verklighet. Så här skriver Hellspong om doxa;

”Om det här stämmer, så finns det förutsättningar för att människor i olika kulturer ser världen på olika sätt, åtminstone i ett väsentligt avseende. Världsbilden är alltså relativ. Att det är så är en viktig utgångspunkt för retoriken i en av dess former, nämligen den som vill påverka människors sätt att se på världen”¹⁰

Retoriken och topikläran i full blom blir därmed ett mänskligt kunskapsinstrument som hjälper oss att förstå den ”topiska” människans doxa. Vi får en paradoxal situation. Vi använder just topiker för att förstå våra egna topikmönster och vad vi tar för givet. Det är härifrån jag tar min utgångspunkt när jag undersöker topiklärans betydelse för retoriken som ett kunskapsinstrument. När jag längre fram diskuterar topikläran i relation till doxa och diskurser, kommer jag också att närma mig *begreppen tankemönster, tankestrukturer tankestilar, tankemodeller*. Min avsikt är att läsaren ska se det som att doxan är involverad när jag diskuterar dessa begrepp – även om jag inte alltid ger uttryck för det. Men innan vi dyker djupare i topikläran ska vi nu titta närmare på en av de viktigaste förutsättningarna för de tankar jag förde fram i min inledning, nämligen att människans är en social varelse med förmåga till logos.

---

⁹ Aristoteles, ”*On Rhetoric*”, kap 1, Oxford university press 1991. (Common beliefs översätter jag här med seder, bruk, föreställningar, kollektiva åsikter, det som brukligt brukar sägas rymmas inom en doxa)

¹⁰ Hellspong, Lennart, *kompendie i språkfilosofi*, sid 14, 2002 SH

Människan en social varelse

Aristoteles är också känd för att ha introducerat den retoriska triaden; *logos*, *ethos* och *pathos*. Det är begrepp som alla retoriker får lära sig. Grunden för denna triad är människans förmåga till logos. För Aristoteles kunde logos ha flera betydelser; tal, tanke och förnuftet. Men varför har vi människor förmågan till logos? Det finns förutom en ren biologisk förklaring även andra orsaker enligt Aristoteles, som menade att det hänger ihop med människans syfte, uppgift i livet, gemenskapen och det vi strävar efter. Så här säger han i sin bok *Politiken*¹¹, bok 1;

”Det är uppenbart varför människan är ett samhällsdjur i större mån än vilket bi eller vilka flockdjur som helst: Naturen gör –som vi brukar säga inget i onödan, och bland alla djur har endast människan ordförmåga – *logos*. Ljudet (föne) är tecken för smärtan och lusten och därför har också alla djur det, ty deras natur når fram till att känna smärta och lust och ge dem till känna för varandra; men *logos* är till för att uppenbara det nyttiga och det skadliga, liksom det rättfärdiga och det orättfärdiga och det är i jämförelse med alla andra djur människans attribut att endast hon äger kännedom om det goda och det onda, det rättvisa och det orättvisa osv. Det är gemenskapen om dessa saker som åstadkommer hushållet och stadssamhället.”

Det som främst skiljer oss från djuren är förmågan att kommunicera med tecken, logos. Människans uppgift som social varelse är att med hjälp att språket uppenbara vad som är gott och ont, nyttigt och onyttigt, rättfärdigt och orättfärdigt osv. Det nås bara genom ett ansvarstagande samtal i en social gemenskap människor emellan, med *dia-logos* – genom ord. Det är de gemensamma värderingarna om vad som är gott, ont, rättvist, orättvist osv. som kommer fram i dialogen och som skapar det samhälle människor vill känna gemenskap i. Det blir en praktisk och etisk kunskap om hur vi ska leva. I samma stund vi talar om vad som är bra eller dåligt rätt och fel eller ont och gott visar vi våra etiska värderingar. Våra mänskliga handlingar är alltid invävda i ordet, logos och mynnar ut i de handlingar vi tar oss för. Det är i språket, våra tankar och vidare våra handlingar som vi ger uttryck för vår etik. Därmed blir retoriken med mitt resonemang även etikens språkliga instrument.

Ur ett retoriskt perspektiv anser jag Aristoteles genialitet var att han fokuserade på VAD människan ska diskutera tillsammans i ett hushåll eller i ett samhälle och HUR vi ska handla. Båda hans böcker *Retoriken* och *Den Nikomachiska Etiken* anser jag kan vara ett belegg för den tanken.¹² Aristoteles visar vad retoriken ska användas till. Logos är de ord och tankar som hjälper oss att handla individuellt och kollektivt och skapa det samhälle vi vill leva i. Enligt Aristoteles är vetandet som rör vår sociala tillvaro och om hur vi människor ska leva våra liv, en praktisk kunskap som kan knytas till att omfatta en social värld.

---

¹¹ Aristoteles, *Politiken*, bok 1. Svensk översättning av Jose Ramirez av den grekiska versionen av *Politiken*. Jag använder mig av Ramirez översättning där logos används som översättning för ”talets gåva” som Karin Blomqvist översättning av *Politiken* 2003 har. Jag anser det passar bättre i sammanhanget. En annan skillnad är att Ramirez använder ordet samhällsdjur där Blomqvist använder ordet samhällsvarelse.

¹² Det sägs inte uttalat av Aristoteles på ren svenska, men jag anser att han i *Retoriken* förklarar vad retorik är. I *Etiken* och *Politiken* resonerar han om hur och till vad man använder retoriken .

Den sociala världen har en större omfattning än den enskildes kunskap om vad som är bäst för honom själv, medan den tar sig uttryck i handling för samhällets samtliga medlemmar. Så här säger Aristoteles:

”För även om individen och samhället har samma mål, förefaller det vara en större och mer fullkomlig uppgift att nå det och bevara det för samhällets räkning. Det är fint att eftersträva det för den enskilda individen, men det är finare att eftersträva det för ett helt folk, en grupp och ett samhälle. Målet för samhällskonsten är den bästa omsorgen för att göra medborgarna till goda människor och utföra goda handlingar. Det är ju som vi har sagt så att människor blir goda av att utföra goda handlingar”.¹³

Vad som är gott eller ont är en praktisk kunskap ”som kan vara på annat sätt”. Den kan variera från individ till individ och från kultur till kultur. Då människan har flera mål är det en fråga om åsikt och tolkning om vad som är rätt eller gott i en specifik situation och kultur. Med Aristoteles citat blir kunskapen om det som är gott för individen och samhället inte bara något individuellt och subjektivt. Den blir gemensam och av kollektiv karaktär. Här ingår sociala handlingar, mönster, konventioner och vedertagna begrepp. Oavsett om en dialog sker inombords eller mellan två eller fler individer i en diskurs, så sker den med hjälp av logos för att uttrycka rationella tankar och ”sanningar”, men också för att förmedla känslor och åsikter.

Kan det vara så att språket och gemensamma kollektiv skapar olika referensramar inom en given diskurs? När jag hädanefter använder ordet diskurs avses innebörden av allt det som sägs eller skrivs inom en given kultur och diskurs och som kan ses som en referensram, en världsbild, eller som man kan kalla det; en tankestruktur inom en viss språklig kultur¹⁴. Min undersökning bygger på att olika diskurser kan uttrycka olika kunskaper, referensramar och perspektiv och att olika diskurser och kulturer skapar sina egna förgivettaganden som kommer till uttryck i språket - logos. Att ha kunskap och känna delaktighet blir då att vara delaktig i existerande diskurser och tankestrukturer. Språket, ett visst sätt att uttrycka sig i en diskurs i samklang med kulturens doxa, går in i varandra. Det blir vad jag kallar för en ”doxkurs”, en given doxas föreställningar och kunskaper i en specifik diskurs. Låt mig nu utveckla detta konstiga uttryck.

Vad är en ”doxkurs”?

Med mitt påhittade begrepp *Doxkurs* som rubrik vill jag återkoppla till det förra stycket och visa att en diskurs och en doxa påverkar och är beroende av varandra. Jag har redan sagt att *doxa* finns överallt i alla sammanhang och kulturer. Det gäller även en diskurs. Diskursen styrs till stor del av den doxa, de föreställningar och den kunskap som finns inom en given kultur. Olika grupper och kulturer har sin egen diskurs inom ramen för en övergripande diskurs eller doxa.

---

¹³ Aristoteles, *Nikomachiska Etiken*, 1967

¹⁴ Ordet *diskurs* är enligt encyklopedin ett samlingsnamn för de infallsvinklar, sätt att tänka, tala och resonera, och så vidare som tillämpas inom ett visst område (*se här kultur*)

Var man drar gränsen är svår att definiera eftersom många kulturer och diskurser lånar uttryck och begrepp av varandra, bland annat för att människor ofta deltar i flera olika diskurser.

Ludwig Fleck talar om något han kallar för tankestilar och tankekollektiv. Problemet säger han är att dessa tankekollektiv tenderar att hamna i tankelåsningar genom att man bara diskuterar och granskar dem inom samma kollektiv. Detta fenomen skapar en form av tröghet och mer eller mindre fasta föreställningar. När exempelvis en vetenskaplig uppfattning genomsyrar ett helt tankekollektiv och har trängt in i vardagslivet, är motsägelser mot den givna sanningen närmast otänkbart. Fleck menar vidare att en människa ofta är medlem av flera olika tankekollektiv. I yrkeslivet känner vi oss trygga i samhörigheten med arbetskamrater, utanför arbetet med våra vänner eller vår familj, och kanske även en tredje grupp som till exempel politiken eller det religiösa livet¹⁵. Fleck beskriver mer än väl vad jag vill nå fram till med mitt begrepp *doxkurs*. En tanke och diskurs som är socialt formad, färgad av en kultur och dess *doxa*, dess språk och som personifieras av enskilda individer.

Francis Bacon (1561-1626) myntade uttrycket "kunskap är makt". Enligt Bernt Gustavsson, fil dr i idehistoria, syftade Bacon då på människans makt över naturen, men också på att vetenskapen skulle vara i maktens tjänst. Gustavsson menar att uttrycket "kunskap är makt" kan avse kunskapen och makten över en diskurs. Att ha kunskap är då att vara delaktig i existerande diskurser och tankestrukturer samt känna till vilka föreställningar och seder som kunskapen är baserade på. Bernt Gustavsson menar vidare att en diskurs kan innebära att andra som inte delar eller kan dela den stängs ute. Att ha kunskap är att vara delaktig i existerande diskurser (eller tankemönster). Diskurser som har institutionellt stöd har större makt och kan därför göra större anspråk på sanning. Det behöver inte vara epistemisk sanning, det kan fortfarande röra sig om godtyckliga vanor, föreställningar och så vidare.¹⁶

På så sätt kan man säga att insikten om en *doxkurs* är kunskapen om vad en diskurs grundar sina uttryckssätt på och man skulle till och med kunna säga är det är detsamma som språklig makt. Olika diskurser har olika sätt att tänka, en del som vi känner igen oss i, andra som vi förkastar. Är man underordnad en diskurs kan man att välja på att lyda och underkasta sig eller göra uppror. Den som "bestämmer" vilka topiker och tankemönster som är allmängiltiga i en kulturell kontext styr till viss också människors mentala tankemönster och perspektiv. Dessa tankemönster skapar vad Ramriez kallar för ett *förgivettagande* som är svårt att se och ta på. De förgivettaganden som finns inom ramen för *doxkursens* tankemönster lever på sätt och vis sitt eget liv. Den är något yttre i förhållande till den som bär upp den. Den formar och bestämmer till viss del vad och hur en individ tänker och uppfattar saker och ting. Är det så att det vi uttrycker i vårt språk och på vilket sätt vi gör det, bottenar i de grundläggande strukturer vi har uppfostrats med och lärt oss av vår omvärld?

---

¹⁵ Fleck, Ludwig, *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum*, 1997

¹⁶ Gustavsson, Bernt, *Kunskapsfilosofi – tre kunskapsformer i historisk belysning*, 2000. Gustavsson är verksam på den pedagogiska institutionen vid Linköpings universitet.

Björn Nilsson, och Anna Karin Waldmarson betonar den sociala miljön och vårt arv och säger;

”Människor föds in i en social värld full av förgivettaganden som i kraft av konventioner, vanor och seder blivit självklarheter. När vi växer upp tar vi över eller härmar dessa förgivettaganden, gör dom ofta till våra egna utan att egentligen reflektera och ifrågasätta dom. På så sätt överför en kultur av något slag sina förgivettaganden på individen som ingår i kulturen”¹⁷

Om vi nu vill övertyga i en ”doxkurs” måste vi alltså även ta hänsyn till fördomsfulla kunskaper, föreställningar och förgivettaganden för att få förtroende. Att övertyga eller ska vi säga vara övertygande är ofta vad en talare vill, men det är inte troligt att hon lyckas om hon inte tar hänsyn till doxkursen. Att ett tal kräver tillit till talaren gör att hon måste vinna lyssnarna också för sin person.

Retoriken ägnar ämnet stor plats i litteraturen åt konsten att skapa en bra kontakt med en publik. *Pistis* (tillit och förväntan) finns redan hos oss som en nödvändig grund i alla kommunikation. Människan är en flockvarelse som har behov av att kunna lita på och kunna samverka med varandra. Samspel kräver tillit. Vad händer då när två människor möts med olika sätt att tänka och tala, två olika tankemönster? Jag tror inte att vi inte känner samma förtroende för en individ eller kultur vars tankemönster är oss främmande. Vi saknar igenkännandet och det skapar otrygghet eller osäkerhet. Det kan också leda till lågt förtroende och tillit för en människa och vi ifrågasätter kanske personens karaktär (ethos). Det kan i värsta fall lätt leda till missförstånd och konflikter som jag senare kommer till. Då talarens ethos inte kan skapas eller visas utan att ta hänsyn till logos och pathos, måste man ta hänsyn till alla aspekter för att få en helhet. Allt hänger ihop.

För att känna förtroende och vara övertygande i en retorisk och topisk värld, krävs ett topiskt tankemönster som åtminstone grovt sett överensstämmer med gemenskapens etablerade tankemönster och doxa. Antingen inställer sig en känsla av gemenskap eller en misstänksamhet. Det kan ha att göra med språket, den sociala och kulturella miljön, intressen och liknande. Om det som sägs till mig inte stämmer överens med mina åsikter och föreställningar skapas och ”triggas” tankar och åsikter igång hos mig om talaren samt om vad som framställts. Är jag inte överens med talaren tycker jag inte att det är förnuftigt eller klokt (logos) vilket påverkar mitt (ethos). Känner jag som lyssnare inte med eller för en talare – skapas dessutom ett negativt (pathos) hos mig som lyssnare för talaren. Men och andra sidan kan andra tankemönster likt topikläran ge oss vidgade perspektiv och lära oss att verkligheten kan vara relativ, vilket jag menar gäller såväl för en individ, kultur och därmed även en diskurs. Låt oss exempelvis titta närmare på de tre klassiska diskurser som retoriken ofta använder sig av och hur de går in i varandra.

---

¹⁷ Nilsson & Waldemarson, *Kommunikation – Samspel mellan människor*, 1994. Björn Nilsson är sociolog och psykolog och är verksam vid Lindköpings och Göteborgs Universitet. Anna-Karin Waldemarson är danspedagog och lärare vid Ljungskile folkhögskola.

De retoriska diskurserna

Jag vill exemplifiera vad jag menar med att diskurserna kan gå in i och påverka varandra, genom att ta de tre klassiska diskurser eller genrer som retoriken har som exempel.¹⁸ I *Retoriken* presenterade Aristoteles de tre talsituationer (här diskurser) som han ansåg fanns; *Genus judiciale*, (rådstalet) med syfte att ta fakta om det som har hänt, *genus deliberativum* där vi överväger och råder om framtiden och *Genus demonstrativum* där vi visar upp något, exempelvis vid ett lovtal¹⁹. Oftast presenteras dessa genrer, diskurser i litteraturen genom att man beskriver dem en och en, lämpade för en specifik talsituation. Inom alla dessa diskurser finns vanliga och vedertagna topiker, topiska tankemönster eller tankemodeller som blivit praxis och som anses lämpliga (*decorum*) i just det sammanhanget. Vad som är lämpligt lär vi oss bland annat av våra föräldrar, den historiska språktraditionen och diskursen.

Dessa genrer eller diskurser skapar ett topiskt handlingsmönster, format av den genrens doxa som borde kunna särskiljas och undersökas. En människa som är delaktig i olika diskurser kan naturligtvis inte undgå att förmedla intryck och tankar mellan de olika diskurserna eller som Fleck kallar det; tankekollektiven. Vi blir omedvetet eller medvetet en medlem av ett kollektivt tankeutbyte som kan förändra våra föreställningar om vad som är bra, nyttigt och lämpligt och därmed på sikt påverka vårt handlande. Om vi uttrycker våra tankar till andra, finns det med andra ord en stor chans att vi påverkar andra människors handlande, utan att vi ibland vet om det. Vi får ett topiskt möte mellan genrer eller diskurser. Jag har tidigare sagt att en diskurs kan vara ett sätt att tala, tänka och handla. I det här fallet sker även en annan betydelseglidning mellan diskurserna. De tre retoriska diskurserna syftar vanligen till olika saker. (Rådstalet, övervägande talet och lovtalet) Med mitt resonemang går det inte längre att dra skarpa gränser mellan varken diskursernas syfte eller sätt att tala, tänka och handla osv. som kännetecknar en diskurs.

I genren *Genus Judiciale* finns till exempel inslag av både den övervägande diskursen och rådande diskursen (*genus deliberate*) när vi tar reda på vad som hänt, och funderar på hur fakta ska hanteras eller hur en person ska bestraffas. Slutligen den utvisande diskursen (*Genus demonstrativum*) när vi prisar eller klandrar någon beroende på om vi är försvarare eller åklagare. Dessutom är en utvärdering alltid en form av övervägande. När vi utvärderar något överväger eller överlägger vi om det är bra eller dåligt, nyttigt eller onyttigt. När vi övervägt en fråga och vill sprida vår insikt eller åsikt är det inte längre ett övervägande, då har det blivit en framställning av en åsikt vilket för oss till den tredje diskursen. Det är i själva framställningen som vi väljer de ord vi vill uttrycka oss med.

Låt oss nu titta närmare på det som är förutsättningen för att en diskurs ska kunna finnas till – nämligen en människa med förmågan till logos.

---

¹⁸ Luwig Fleck menade enligt mig (på sid 12), att olika diskurser integreras och lånar uttryck av varandra

¹⁹ Aristoteles, *On Rhetoric*, (ibid) I kapitel 3 går Aristoteles igenom de olika diskurserna och vad de syftar till

Människan - ett teckenberoende djur

Det är med tecknet – logos och i förlängningen vårt språk, som vi gör oss förstådda och skapar vår verklighet och vår kunskapsbas. Att förstå vad det innebär att människan är beroende av tecken och symboler för att kunna kommunicera genom logos och skapa mening, är av betydelse för att man ska kunna förstå att topikläran och dess potential. Annars riskerar topikläran bli istället att ”bara” bli ett instrument för att ta fram argument för övertygande. Utan ord – logos och topiker finns inget vetande, ingen förståelse och ingen kunskap. Hur ska vi kunna veta eller förstå något utan att kunna sätta ord på det? Vi är beroende av tecken (ord eller symboler) för att skapa vår verklighet och för att kunna lära känna oss själva och förstå andra. Detta teckenberoende gör också att människan bara kan förstå något genom någonting annat – ett tecken (som blir ord – logos)

Ramirez menar att När man försöker förklara logos och språkets betydelse kan man bara göra det genom att använda detsamma. Vi använder ett ord och begrepp för att skapa en funktion och innebörd för något annat. Hela vårt språk blir som Ramirez uttrycker det; en enda stor metonymi²⁰. Att förstå ett tecken är att förstå något annat än tecknet självt. Ramirez menar att det är det som tecknet pekar på som avses och som får mening för oss och som hjälper oss att få en relation till något vi ser eller tänker på. Tecknet kan inte beteckna något själv, det är något individen gör. Tecknet får alltså ingen betydelse om det inte får en ”budbärare” i form av oss själva, eller andra människor runt omkring oss. Jag har lärt mig att tecknet, ordet hus betyder något som vi bor i. Därför behöver jag inte ens höra ordet hus, det räcker med en symbol för ett hus för att jag ska förstå och ge det en innebörd. När jag hör ordet hus associerar jag till de hus jag känner till, hur de ser ut, har erfarenhet av och skapar sedan mening åt mig själv. Ramirez uttrycker det med att ”tingens mening existerar inte utan oss”²¹

För en person som aldrig har sett t.ex. en telefon, finns det inte någon mening i detta materiella ting. För mig har det en mening eftersom jag förstår vad det kan användas till. Det är därför viktigt att ha insikt om att ord eller tecken inte har en fast betydelse som vi kanske ibland uppfattar det. Inom en och samma kultur kan ord vara mångtydiga och betyda olika saker för olika människor. Dess fasta form får det istället i ett samhälle eller ett kollektiv där det ges en betydelse och innebörd för en specifik situation, vilket skapar ett givet förhållningssätt till just det tecknet (ordet). Det gäller även en topik och kanske till och med de mentala platser vi pratar om. Människor använder ord(begrepp) som är individuella men som är starkt påverkade av det gemensamma och den kulturella diskurs individen ingår i. Har en individ svårt att tolka och forma betydelser i det språk som används, hjälper det inte att vara ett grammatiskt geni – vi blir analfabeter i betydelsen av att det inte får *mening* för oss.

---

²⁰ Lektionsanteckningar från Ramirez kurs i humanvetenskaplig kunskapsteori HT 2004. Metaforen och metonymin är båda grekiska ord och betyder nästan detsamma. Metafor betyder överföring av något, metonymi antyder ett samband med någonting och betyder namnbyte.

²¹ Ramirez, Jose, *Positivism eller Hermeneutik*, 2002

Språket en enda stor Metonymi

Litteraturen om språkfigurer som exempelvis metaforen och metonymin som jag ska gå igenom här är enorm och det finns många åsikter i ämnet. Jag har här främst valt att hämta inspiration från Hellspong och Ramirez vilket kan ses som en begränsning, men det är en medveten sådan. En längre utveckling av metaforer och metonymier är inte syftet och anser jag tar för stor plats här.

Om topiker kan hjälpa oss att tänka i nya banor, få oss att associera till något annat, så är steget inte långt till retoriska stilfigurer – troper. Troper är uttryck som förändrar ordens vanliga mening och framställer dem som något annat. Min utveckling av detta har att göra med min undersökning eftersom jag menar att olika diskurser, tankestilar, tankekollektiv eller vad vi nu vill kalla det, uttrycker olika stilfigurer på samma sätt som topiker. Det finns hundratals estetiska stilfigurer för att beskriva de språkliga verktyg som en talare har för att ”smycka” ut sitt tal. Idag betraktar den retoriska forskningen troper inte endast som ornament i språket, utan som en förutsättning för språket.

Ramirez menar att man egentligen kan reducera dessa hundratals stilfigurer till bara två, nämligen metaforen och metonymin. Båda har det gemensamt att de inte bara överför något ”bildligt”, de överför *en funktion*. Det är det vi associerar med bilden som är den mentala handlingen och vidare budskapet och inte själva ordet.²² Metaforen är alltså en aktivitet, en handling som sker inom oss och som likt processen när vi arbetar med topikläran, hjälper oss själva eller andra att byta perspektiv – att byta mentala platser. Alla dessa stilfigurer och metaforer är exempel på metonymier eftersom ALLA ord innebär en metonymisk handling. Vi använder något (ett tecken, i detta fall en metafor) för att beskriva och förstå något annat. Att vara människa och använda språket, logos är en enda stor metonymisk handling, där logos är verktyget. Ramirez uttrycker det vidare så här;

”Metaforen är inte det ordet man väljer som ersättning till ett annat, utan själva valet, den ersättande handlingen. När vi använder benämningen ”metafor” för själva ordet, inte för det ersättande valet av ordet, begår vi en metonymi. Namnen ”metafor” och ”metonymi”, som innebär handlingar men fäster sig, i retorikernas böcker, vid handlingens resultat, är således båda metonymiska”²³

Det intressanta med en metafor är att den är ”rörlig” i en kultur och diskurs. Den går inte att ta på och har inte en fast struktur och innebörd. Ju fastare i sin struktur och innebörd den blir, desto ”plattare” och innehållslösare blir ”bilden” av den. Bilden och dess funktion blir självklar och tas för givet. ”Jag fattar vad du menar” är ett exempel på en platt eller död metafor. Ordet ”fattar” antyder något vi tar tag i, men har här betydelsen ”jag förstår vad du menar”. Det är ofta ingen slump vilken metafor vi väljer i olika situationer. Det är alltid ett omedvetet eller medvetet val involverat. Metaforen kan därför användas för att lura en mottagare som inte är på sin vakt genom att man överför bilder som ”passar” i sammanhanget.

²² Ramirez, Jose, *Om meningens Nedkomst, En studie i antropologisk tropologi*, Avh. 13:3, 1995

²³ Ramirez, Jose, (ibid)

Denna insikt använder man medvetet både inom näringslivet och i politiken för att få något att låta bättre än vad det egentligen är eller helt enkelt avleda uppmärksamheten. När man använder sig av en metafor eller metonymi kan vi styra åhörarens uppmärksamhet till en särskild aspekt och betydelse/mening och därmed avleda uppmärksamheten från något annat som vi helst vill dölja. När vi exempelvis använder ordet "föryngringsyta" istället för "kalhygge" låter vi åhöraren tänka på något positivt och glömma det negativa som ordet kalhygge kan ge. Ta topiken och metaforen "Fackpamp" eller "demokratiskt ombud" som ett annat exempel. Är jag negativt inställd väljer jag det första alternativet. Är jag själv fackligt ombud använder jag nog det senare alternativet.

Varför är metaforer så intressanta? Hellspong menar att det finns åtminstone två skäl att uppmärksamma dem. Det ena är deras betydelse för språkligt nyskapande. Det andra är deras betydelse för tänkande och begreppsbildning.²⁴ Eftersom metaforen är en mental handling kan vi på detta sätt genomskåda en persons intentioner och tankar bakom valet av en topik i en specifik situation. Den kan visa vem vi är, hur vi ser på saken och vilket perspektiv vi har till det och dem vi pratar till. Men den kan också säga oss något om oss själva eftersom det är vi som tolkar och värderar det vi hör utifrån olika föreställningar. Hur en metafor tolkas är både talaren och lyssnarens ansvar. Det är också viktigt att se och tolka det som *inte* sägs lika mycket som det som sägs. Ibland kan även tystnaden fungera som en metafor!

Vilka metaforer som finns i en diskurs kan analyseras och hjälpa oss att förstå varför och hur människor uttrycker sig och vilka mentala intentioner de grundar sig på. Det innebär också att själva valet av uttryck redan är laddat med argumentativ budskap utan att vi explicit behöva argumentera för det. På samma sätt visar de topiker jag använder i denna uppsats något om mig själv och den diskurs jag är delaktig i, vare sig jag vill det eller inte. Peter Gärdenfors, professor i kognitiv psykologi, säger att "människor skapar olika typer av metaforiska bildscheman tillsammans"²⁵ Metaforen skapas alltså individuellt i symbios med en kulturell diskurs. Då metaforen är socialt skapad i en diskurs och diskurser överlappar varandra, innebär det att det ibland dyker upp metaforer som är "nya" inom en specifik diskurs. Vi lånar metaforer av varandra. Jag vill här koppla det till vad Fleck menade; människor är medlemmar av flera tankekollektiv som delar och utbyter kommunikation mellan varandra.

Metaforen kan också bli så långsökt att man måste ingå i en viss diskurs och tillhöra en specifik social grupp för att överhuvudtaget förstå den. Om vi hör någon säga "ljushuvud", tolkar vi det förmodligen som att personen är smart och snabbtänkt, men andra kan tolka det som att han har ljust hår. Här måste åhöraren förstå att det som avses inte är hårfärgen, utan att personen är snabbtänkt. Men ordet "ljushuvud" kan också uttryckas för att såra någon.

---

²⁴ Hellspong, Lennart, publikationen *Metaforanalys*, SH. (bilaga 2)

²⁵ Gärdenfors, Peter, *Hur Homo blev sapiens - om tänkandets evolution*, (2000) Peter Gärdenfors är professor i kognitionsforskning i Lund och en känd filosof. Han är författare till bl. a. *Knowledge in Flux* (1988), *Blotta tanken* (1992) och *Hur Homo blev sapiens: om tänkandets evolution* (2000)

Det blir en ironi. Då är det kanske inte själva ordet vi bör uppmärksamma, utan metaforens kontextuella sammanhang och framför allt den mentala handlingen, att såra någon medvetet. Det leder mig vidare till ironi.

Ironin

Ironin är också metonymisk i sin form. Den säger något om något men menar något annat än vad orden säger. Att säga: "wow, vilket ljushuvud han var då" är troligtvis inte positivt menat. När någon ironiserar är det i första hand den som *gör* ironin och *handlingen* bakom som är sårande. Både ironin och metaforen som produkt kan i mitt resonemang inte uppkomma om den inte har koppling till det språkliga och gemensamma i en språklig kultur. Kommunikation är alltid på mottagarens villkor! När jag i exemplet ovan försökte förklara metaforen "ljushuvud" blir det metonymiska problemet tydligt för mig (och kanske för läsaren).

Vi kan bara tala om språket genom att använda detsamma, och vi kan bara tänka på våra tankar med samma tänkande. Det blir en paradox, för att avslöja metaforer använder vi oss av metaforer. Kopplat till min undersökning kan man säga att en ironi kan uppfattas och uttryckas på olika sätt i olika diskurser eller kulturer. För att uppfatta en ironi behöver jag vara delaktig och känna igen ett specifikt språk och stämningar som finns inom ett visst tankemönster eller tankekollektiv som Fleck kallade det. Jag tror att ett visst tankemönster som möter ett annat tankemönster eller tankekollektiv, kan ha svårt att förstå och upptäcka subtila språkförskjutningar som en ironi eller metafor innebär. Ibland måste vi vara delaktiga i det tankemönstret för att överhuvudtaget uppfatta vad som menas.

Associationer

Vi använder oss av en extern "support" som vi hämtar ur ett gemensamt socialt förråd av tidigare bruk, för att därigenom uttrycka vad vi menar i en enskild situation. Denna supportanvändande är egentligen vad *metaforen* står för och den mentala funktionen är en ANALOGI. Jag betraktar något och hämtar en tidigare använd benämning som har gemensamt med den nya situationen aspekter eller funktioner som jag vill åberopa eller *associera* till. En association används när vi redan har en betydelse kopplat till ett eller flera tecken – morfem. Då kan vi använda det i andra situationer för att göra en jämförelse och ge ordet en likhet med något annat. Den betydelsen använder vi oss av nästa gång vi träffar på det ordet. Hela vårt språk och vårt sätt att skaffa oss ny kunskap bygger just på associationer. Denna association (samband eller sammankoppling) är det som kännetecknar en metonymi.²⁶

Vi försöker hela tiden göra oss förstådda genom tecken och de kan se olika ut beroende på situationen och den kultur som människan lever och verkar i. För att kunna göra oss förstådda måste vi få mottagaren att förstå vad vi menar. Om vi då använder ord/begrepp som mottagaren inte förstår eller tolkar på ett annat sätt, måste vi forma om dem eller förklara vad vi menar. Ofta innebär det att man söker efter ett ord/begrepp som båda kan förstå innebörden av.

---

²⁶ Stycket är i huvudsak hämtat från min uppsats i humanvetenskaplig kunskapsteori, hösten 2004 på SH.

När innebörden är densamma för båda uppkommer förståelse. Det blir en form av språklig omedveten förhandling om orden och metaforens innebörd. Tecknet, metaforen, berättelsen och exemplet är med andra ord olika namn för samma sak, ett tecken som ska hjälpa oss att förstå varandra och oss själva.

Har topikläran något med associationer att göra?

Forskaren Dr Jeanette Vos som har forskat i hur hjärnan bäst stimuleras för inläring, menar att vår hjärna är enastående i att skapa mönstersystem av olika slag. Hon menar att den lagrar information med hjälp av associationer. I hjärnan finns en associationsbank, den kan koppla samman en sak med en annan från olika minnesbanker. Hon säger vidare att för att lösa problem kreativt, måste vi öppna upp nya vägar, finna korsningspunkter och upptäcka nya länkar i vårt stereotypa sätt att tänka. Vi måste bryta våra tankemönster²⁷.

Howard Gardener, professor i psykologi vid Harvard University säger att det bästa och lättaste sättet att bryta dessa mönster är att ställa frågor²⁸. Det leder mig till hur vi använder topiker inom retoriken som ett kreativt verktyg. Vad är det vi gör när vi använder de mest elementära topikerna? Jo, vi ställer oss själva frågor. När vi leker med topiker för att vrida och vända på våra perspektiv genom att använda exempelvis topiken VAD istället för HUR, ändrar vi våra associationer på det vi betraktar. Topiken hjälper oss att ställa nya frågor (perspektiv) på ett ämne. Vi väljer exempelvis något vi vill undersöka och få perspektiv på och använder en topik för att skapa nya associationer. Vad händer om jag tar "ämnet" skiftnyckel och kopplar ihop det med topiken plast? Kanske får jag då en skiftnyckel i plast avsedd för lekande barn? Eller ska vi kanske lägga plast i handtaget för att minska vikten på verktyget, vilket kan skapa en ergonomisk innovation för mekaniker? Vidare, genom att skapa nya associationer och lägga ihop en korkskruv och en glödlampa får vi en lamphållare osv. Vi skapar en metonymisk glidning i våra tankar som kan hjälpa oss att söka efter ny kunskap eller få oss att förstå något bättre.

Jag tror det finns en enorm potential i att tänka topiskt. Vi kan hjälpa oss själva att till exempel associera fram och skapa nya lösningar och produkter i näringslivet, som till och med kan leda till nya jobb. I konflikter där "det bara finns en lösning" kan vi hitta andra vägar att lösa problem på. Genom att kombinera/associera olika topiker och tankemönster med varandra och tvinga oss att tänka i nya banor, kan vi skapa lösningar och perspektiv vi aldrig hade kunnat komma på annars. Ofta har vi redan den kunskap vi behöver, det behövs bara ett nytt sätt att betrakta kunskapen med nya ögon, utan förutfattade meningar. Då olika kulturer ofta har olika perspektiv på saker och ting, borde det innebära att om vi korsbefruktar olika kulturer och olika topiska tankemönster, kan nya perspektiv och förhållningssätt utvecklas som gynnar alla kulturer.

---

²⁷ Vos, Jeanette, *Inlärningsrevolutionen*, 2004

²⁸ Gardener, Howard, *De sju intelligenserna*, 2004

Även vetenskapen som "diskurs" har ett särskilt tankemönster, formad av föreställningar och sanningar om vad som är "bra vetenskap" som är svåra att överbrygga eller överbevisa. Ett perspektiv kan även vara ett vetenskapligt förhållningssätt, en ideologi osv. Genom att använda olika vetenskapliga perspektiv på en och samma fråga kan vi komma fram till olika slutsatser och därmed olika kunskaper. För att få reda på om slutsatsen är bra eller dålig bör vi börja fråga oss; Vilket perspektiv eller infallsvinkel hade du? Världen blir med mitt resonemang relativ. Vad vi bör fokusera på är då inte om det är sant eller inte, utan om det är bra gjort, nyttigt och rättvist. Jag hoppas att det nu är klarlagt att metonymin, metaforen, topiken och associationen är en del av det tankemönster och den topiska och språkliga kunskapsbank vi alla har.

Vertikala eller laterala tankemönster?

Att vi tänker olika och ibland inte känner igen varandras tankemönster har kanske inte bara språkliga och kulturella orsaker, utan även biologiska.

Edward De Bono, känd för sina böcker om kreativt tänkande pratar om något han kallar för vertikala och laterala tankesätt. Han menar att vår hjärna består av två halvor som delvis har olika funktioner. Den ena halvan sköter det verbala, analytiska och logiska tänkandet – det vertikala tänkandet. Det blir lätt det dominerande "tankesättet" enligt De Bono. Det passar bra för vissa analytiska situationer där man förväntar sig ett givet resultat, men gynnar inte nya kreativa lösningar och perspektivbyte. I det vertikala tänkandet rör man sig framåt steg för steg, där varje steg måste vara berättigat och rationellt och förnuftigt korrekt. Om vi *enbart* använder det vertikala tänkandet i olika sammanhang riskerar vi att få de resultat vi söker efter.

Den andra hjärnhalvan sköter funktioner som tolkning av bilder, musik samt helhetsupplevelser och bidrar till det laterala tänkandet. De Bono menar att det vertikala sättet att tänka behöver kompletteras av ett kreativt tänkandes frigörande egenskaper för att bli komplett. Han ger i sina böcker flera exempel på hur man kan tänka kreativt för att bryta invanda tankemönster. Det laterala tänkande är en beskrivning på en process och innebär en omstrukturering av tankarna som ska provocera till nya mönster och komma loss ur gamla idéer och begrepp. Att bli befriad från gamla begrepp och att stimulera till nya är tanken med det laterala tänkandet. Det ska få oss att öppna våra sinnen för nya infallsvinklar²⁹ (och nya associationer).

Jag ser flera likheter mellan det laterala tänkandet och det topiska tänkesättet som jag beskriver i min undersökning. Kanske kan vi hjälpa hjärnan att associera på ett nytt sätt med hjälp av topiklärans metoder som likt ett nätverk av tankar och associationer spretar åt alla möjliga håll. Topikläran hjälper oss att lösa upp våra stela och fasta tankemönster så att vi ser igenom illusionen, att det "gamla vanliga" och självklara är det enda sättet att lösa problem på. Topiklärans angreppssätt liknar det laterala tankesättet och kompletterar i så fall det De Bono kallar för det vertikala tankesättet.

---

²⁹ De Bono, Edward, *Tänk kreativt*, 1984

Ett användningsområde som man lätt glömmer bort när vi nu undersöker topiklärans potential är att den även kan användas som ett introvert analysverktyg för att syna våra egna tankemönster och få oss att reflektera över vad som styr oss själva och varför vi hamnar i konflikter.

Topikläran som ett introvert kommunikationsverktyg

Låt mig för en stund visa att vi som enskilda individer kan göra mycket för att ifrågasätta och granska våra egna tankemönster och vår egen doxa. Hur påverkar det vi tar för givet, våra fördomar och tankemönster våra relationer till andra människor? Hur mycket kunskap har jag om mig själv, mitt beteende och på vilket sätt jag uttrycker mig i språket? Jag vänder mina topiska glasögon mot psykologin för ett ögonblick. Arne Malten refererar till de två forskarna och psykologerna Joseph Luft och Hari Ingham. De har skapat en modell med vars hjälp en individs (talares) samspel med andra kan åskadliggöras. Efter deras båda förnamn har modellen fått namnet "Joharifönstret"³⁰. De beskriver enligt Malten en individs insiktsfält utifrån ett antal viktiga fält:

Jag (och mitt logos)	
Vet (om mig själv)	Vet ej (om mig själv)
Mitt kända fält	Mitt blinda fält
Mitt dolda fält	Mitt okända fält

De två forskarna använder denna modell för att förklara en individs totala agerande och uppträdande i relation till andra människor. Om vi stannar istället använder modellen för att fundera över en individs "tankemönster" och det som vi har kallat för förgivettagande, blir min analys följande:

Mitt kända jag, är det jag är medveten om i mitt språk, vilka topiker, topos eller tolkningsmönster jag oftast använder och som är kända för min omgivning. Vad det är som jag tar för givet. Är vi vakna kan vi också dra slutsatser och konsekvenser av det. "Det där är ett typiskt sätt för Kalle att uttrycka sig" Vi känner intuitivt hur människor resonerar om vi känner dem väl; "Kerstin skulle nog tänka så här...etc."

Mitt dolda jag, blir det jag undanhåller för andra. Det kan röra sig om personliga tankar som rör motiv, funderingar, känslor och svagheter som jag kanske inte vill röja för andra i olika sammanhang och som andra inte känner till. Det blir subjektiva tankar som inte delas av andra. Det förutsätter att jag kan dölja min förgivettaganden eller att andra inte ser dem.

Mitt blinda jag, är det som andra ser hos mig men som jag själv inte är medveten om. Här finns kunskapen om mig själv, utanför mig själv hos andra, en yttre kunskap som jag behöver göra till min egen för att få mer förståelse om mig själv. Vi har till exempel ofta ett språkbruk och språkliga olater som vi själva inte tänker på men som andra ser och känner igen.

---

³⁰ Malten, Arne, *Om kommunikation och konflikthantering – en introduktion*, 1998. Arne Maltén har mångårig erfarenhet som lärare, skolledare och universitetslektor i pedagogik. Han är författare till ett flertal böcker om pedagogik, alla utgivna av studentlitteratur.

Det kan vara språkliga ovanor som att svära, upprepa sig etc. men även fördomar och något jag tar för givet som jag inte är medveten om. Det är ett förgivettagande som inte blir synligt, om vi inte först reflekterar och söker efter dom. Clarence Crafoord, överläkare och psykoanalytiker, pratar om det han kallar för "det osynliga". Det är vad han kallar "det omedvetna, det aningslösa förmedlandet, det blir som ett ackompanjemang till vårt uppträdande och är en viktig del i det som döljs samtidigt till det vi berättar som är det medvetna"³¹ Detta aningslösa omedvetna är med och skapar en bild av oss som person som vi inte är medvetna om. Även om hela vår kropp och uppenbarelse är med och formar vår personlighet är språket är en viktig ingrediens, eftersom det är med språket vi uppenbarar oss själva för andra.

Språket är med och skapar vår karaktär. Jag kan lära mig av hur andra ser på mig genom att ställa frågor som; hur uppfattar du mig egentligen? Vad sa jag egentligen och hur tolkade du det? Svaren vi får kan vi sedan jämföra med vår egen självbild och föreställning. Är skillnaden stor har man antagligen problem i sociala språkliga sammanhang eftersom ens egen självbild (språkbild) inte stämmer överens med andras. Många gånger kan man intuitivt känna att "det är något fattas", man blir ofta missförstådd, har svårt att få andra att lyssna osv. Genom att analysera och reflektera över hur vi själva tar in information, bearbetar den och kommunicerar den vidare kan vi upptäcka våra tankemönster och det vi tar för givet. I många fall styr det vårt agerande och vår uppfattning om oss själva och andra.

Mitt okända fält är okänt både för mig själv och andra människor. Det kan röra sig om dolda nyanser i språket, mina tankemönster, mina fördomar och det jag tar för givet som varken jag eller andra märker eller kan förstå. Ofta krävs det en expert (eller en erfaren retoriker kanske) för att tolka och utläsa dom. Vi skulle alltså kunna använda kunskapen om tankemönster osv. för att titta inåt, mot oss själva, och använda dem i en reflekterande tanke om vem vi är, hur vi själva resonerar i olika situationer och vilka känslor och föreställningar vi har om det vi tänker och säger till oss själva. Precis som i diskussionen om topiker, visar det vi säger och hur vi säger det, vilken social kontext vi befinner oss i och identifierar oss med.

Våra föräldrar är de första människor som påverkar oss, visar oss de vanligaste förgivettaganden som är rådande och ger oss de språkliga verktyg vi behöver för att kunna upptäcka oss själva och vår identitet. Det är genom våra föräldrar och vår tidiga uppväxt vi lär oss språket, att tala och så småningom uttrycka vilka vi är, vilka vi talar till och vilka vi talar om. Genom våra föräldrar får vi den första "doxan" och den första kontexten varmed vi börjar tolka innebörden av olika uttryck och begrepp. Vårt språk kan skapa problem och konflikter i relation till andra, det känner nog de flesta igen, speciellt om vi inte är medvetna om vårt eget språk och våra tankemönster. Upplevelser och situationer som när "man pratar förbi varandra" eller "hon förstår inte vad jag menar" är vanliga i vardagen och kan bli orsaker till konflikter. Kan det vara våra olika topiska tankemönster som är orsaken till dessa språkliga konflikter?

---

³¹ Crafoord, Clarence, *Människan är en berättelse, tankar om samtalskonst*, 1994

När tankemönster skapar konflikter

Två personer vars tankemönster eller perspektiv skiljer sig åt, kan beskriva en och samma händelse på två olika sätt, vilket kan utmynna i gräl och dispyter. Vi tar våra egna perspektiv och tankemönster för självklara och kan ibland inte förstå hur andra kan komma fram till en annan slutsats. Min erfarenhet av detta är att människor har lätt för att polarisera och dra sig till ytterligheter i stället för att söka balans. Människor är trygga i sina egna föreställningar och otrygga i andras tankemönster eftersom det kan innebära att individen måste revidera sina egna tankemönster och kanske ifrågasätta inte bara sitt språk, utan även sin uppväxt, miljö och kultur, eftersom den har påverkat individens uttryckssätt. Jag tror de flesta konflikter är språkliga i grunden, i värsta fall kan de leda till handgemäng. Maria Wolrath Söderberg säger så här;

”I en konflikt finner ofta båda parter den andres handlande obegripligt, och när vi inte hittar andra förklaringar ligger det nära till hands att skylla varandra för illvilja”³²

Jag tror att vad som beskrivs ovan gäller såväl individer som hela kulturer. Det är alltså viktigt att vi försöker sätta oss in i den andra personens perspektiv för att få en förståelse för dels hur den personen argumenterar, men också för att nå samförstånd. Blir vi medvetna om en motparts tankemönster som vissa antaganden bygger på, kan vi lättare förstå hur den andre tänker, argumenterar och ser på saken. När vi får insyn i någon annans topos, eller topikmönster, får vi också insyn i någon annans begreppsvärld, attityder och referensramar samt om personens agerande och uttryckssätt. Men de språkliga problemen som kan uppkomma i det vi tar för givet, får inte hindra oss från att faktiskt börja ifrågasätta de antaganden vi gör och den allmänna doxa vi tillhör.

Lika viktigt som att lära sig nya tolkningsmönster är att bli medveten om de mönster man redan tänker i. Vi har alltid ett val, vill vi kritiskt granska dem och vända dem emot oss för att se hur de påverkar oss? Det finns otaliga exempel på att tankemönster och fördomar, både i vardagen och i vetenskapliga sammanhang aldrig ifrågasätts. Peter Gärdenfors, menar att det är näst intill omöjligt att själv upptäcka ”dessa tankegaller, utan att fångelset öppnas utifrån”. Man kan bättra på chanserna genom att diskutera med olik tänkande (och med barn) och genom att lära känna andra traditioner och kulturer. På detta sätt lär man sig också nya tolkningsmönster.³³

Det är säkerligen en intressant resa i reflekterande, men ingen enkel resa. Det kräver både tålamod och disciplin och i många fall handledning. Det kräver också vilja, förmåga till empati och förståelse för att ord kan vara mångtydiga. Men det är inget vi får gratis och det kräver en hel del mod. Det är inte lätt att upptäcka eventuella brister hos sig själv.

---

³² Söderberg, Maria Wolrath, *Finns det genvägar till klokhet?*, 2003

³³ Gärdenfors, Peter, *Blotta tanken*, 1992

Retorikens förmåga till perspektivbyte hjälper oss att undersöka, analysera, bedöma och föra samman olika uttryck och perspektiv. Retoriken kan också hjälpa oss att förstå hur vi talar och meningen med vad vi säger samt våra handlingar och motiv. Att bli medveten om de ord och språk vi använder är också att bli medveten om sina värderingar och sitt perspektiv. Därför är reflektion ett ledord i retorik. En god retoriker tvingas reflektera över sig själv och andra mer än normalt. Vad som kan vara ologiskt för mig från mitt perspektiv, kan i högsta grad vara logiskt utifrån en annan persons perspektiv. Om vi försöker förstå innebörden och perspektivet i det som sägs och med välvilja grundat på tillit, tolka det som sägs, kan vi lättare nå fram till en överenskommelse eller ta reda på vad som behöver göras för att lösa ett problem, istället för att angripa orden som uttrycks.

Låt oss nu gå vidare och utveckla den sociokulturella aspekten på tanken och språket. Är det så självklart att våra tankar sker enbart inom oss i vår hjärna? Om detta finns det många åsikter. Låt oss titta närmare på hur man kan se på tänkandet med ett sociokulturellt perspektiv.

Ett sociokulturellt perspektiv på tänkandet

Hur människor formar och tolkar topiker och topiska tankemönster inom ramen för en kultur bör vara ett intressant forskningsområde för retoriken. Då skriftspråket har förmågan att göra det subjektiva och personliga till något objektivt/generellt och allmänt i skrift, har det också blivit vetenskapens främsta verktyg. Gränsdragningen för vad som är personligt eller gemensamt och kollektivt blir då svår att dra. Hur ska jag veta om det jag tänker (vetenskaper) är mina egna unika tankar eller om det är påverkat av det gemensamma och objektiva? Är det så att mina tankar enbart sker i *mig*, eller är även mina tankar ett resultat av andras påverkan?

Den svenske sociologen Johan Asplund (2002) intar ett socialpsykologiskt perspektiv och hävdar att tänkandet inte bara är något som sker inom och är subjektivt. Observera att han inte förnekar att det sker en tankeverksamhet i individen! Han hävdar att det även sker i ett yttre skeende som utspelar sig mellan två personer, en form av tankedialog, inte bara som ett skeende "inuti" den ena personen. Han ger ett bra exempel på vad han menar med att tankar ibland är gemensamma när han använder ett schackparti som exempel. Ett drag av en spelare är här en tanke och denna tanke som konstitueras genom draget övergår till motståndaren som övertar tanken och utvecklar den till ett motdrag – en tanke av motståndaren som utmynnar i ett drag som övergår på nytt till den andre spelaren. En tanke förs med andra ord över i en form av tankedialog. Asplund menar att problemlösningen passerar *genom* huvudet istället för att ske enbart i *huvudet* och menar att vi måste ta hänsyn till detta perspektiv för att få en fullständig bild av tänkandet³⁴.

---

³⁴ Asplund, Johan, *Genom Huvudet*, 2002

Jag stödjer till viss del Asplunds tes och menar att våra inre subjektiva tankar och en annan individs subjektiva tankar kan mötas i något som vi kan kalla för det intersubjektiva. Våra inre begrepp formas i en smältdegel av ord som påverkar våra inre begrepp och vi lägger till nya hela tiden. Språket är starkt påverkat av vår yttre miljö, uppfostran osv. och våra tankar är inte statiska, språket förändras hela tiden och vi tvingas göra nya tolkningar under resans väg, nya tolkningar som vi sedan för vidare till andra.

Roger Säljö, professor i pedagogisk psykologi vid Göteborgs Universitet, arbetar med forskning från ett sociokulturellt eller kulturpsykologiskt perspektiv. Han menar att ur ett sociokulturellt perspektiv, har omvärlden och den kultur som en människa lever i en stor betydelse för hur människor påverkas av och skapar kunskap. Enligt Säljö är vi inte bara påverkade av kontexten. Våra handlingar och vår förståelse anses vara delar av densamma och skapar och återskapar den hela tiden. Han menar vidare att all kunskap sker både på en individuell nivå som kollektiv nivå, där språket är det viktigaste verktyget vi har till buds. Det gör att kunskap alltid är diskursiv i någon form. Perspektivet är enligt Säljö grundat i den ryske psykologen Vygotskys utvecklingssyn, och innebär i korthet att kommunikation är den viktigaste komponenten för människan i en inlärningssituation³⁵. Passningen från Säljö skickar jag till Aristoteles, eftersom den stämmer bra med vad han sa, människans viktigaste redskap är logos, med vad vi diskuterar och lär oss vad som är gott, ont, nyttigt, onyttigt bra eller dåligt. Det är gemenskapen om dessa saker som åstadkommer hushållet och stadssamhället.

Jag vill knyta ihop det Asplund och Säljö säger och det jag tidigare har diskuterat om logos, det som rör topiker och det Hellspong kallar ”*meningens platser*”. Vi har alla ett individuellt logos som är subjektivt. Det gör att vi också har egna unika topiker som vi hämtar från våra ”topikmönster” eller mentala platser. Men vi är alla del av ett gemensamt kollektivt logos som vi delar med andra, det blir intersubjektivt. Det gör att logos/topiker vi använder inte bara är våra egna, de är starkt påverkade av eller delar av en gemensam kultur som i sig har egna topikmönster. Vi är alla delar av en helhet.

Topiker är formade i en diskurs av kulturella traditioner och ett kollektivt språk som människor och kulturen har skapat tillsammans. Det blir således en allmän och gemensam föreställning om något. Detta beskrivs i retorikens *doxa*, (och i det jag kallade för doxkurs) men kan också förstås genom topiklärans teorier. Varje kultur skapar således gemensamma topikmönster i och med ett visst språk och som skiljer sig från andra språk och kulturer. Inom ramen för detta topikmönster skapas sedan eller samtidigt individuella och subjektiva tankemönster. Med andra ord; Vi använder oss av ord som har gemensam användning i ett samhälle för att uttrycka personliga tankar såväl i enskilda som i nya situationer. Därför är det missvisande att säga att ord och begrepp som en individ väljer att använda kan vara *helt och hållet* subjektiva – det är omöjligt då språket delvis är gemensamt och allmänt beskaffat, skapat i en kulturell tradition och social miljö.

---

³⁵ Säljö, Roger, *Lärande i praktiken - Ett sociokulturellt perspektiv*, 2000

Redan som små barn lär vi oss härma våra föräldrar och "lånar" deras ord för att göra oss själva och andra förstådda. När vi blir äldre lånar vi ord från andra tankekollektiv vilket berikar våra tankemönster. Det är med andra ord en allmän egendom som vi gör till vår egen. I topikläran i kombination med kunskapen om doxa ligger därmed en dold kunskap om hur människor tar in, bearbetar och kommunicerar sina medvetna och omedvetna tankar och föreställningar.

Hjärnan ett (topik)mönsterskapande system

Både retoriken och de företrädare från den kognitiva och sociokulturella skolan som jag har med i min undersökning, menar att vårt sätt att uppfatta verkligheten bestäms av tidigt införlivade tankestrukturer, som utgör en sorts filter för våra upplevelser, och bestämmer våra sätt att bearbeta, tolka och lagra stimuli, såväl från omvärlden som från vår egen inre miljö. Generellt sett är våra tankestrukturer okända ända tills vi frågar efter dem, eller söker efter dem. Vi tar dem för givet och de styr våra sätt att tänka och kan hämma lärandet och möjligheten till perspektivbyte. De har makt över våra handlingar eftersom de styr vad vi ser, vår varseblivning och våra möjligheter till att inhämta ny kunskap. Vi blir "blinda" för nya perspektiv om vi inte är medvetna om problemet och tvingar oss själva att sätta på oss nya glasögon ibland.

Däremot verkar "mina" kognitiva och sociokulturella företrädare ha olika förklaringar till hur och var detta tänkande sker. De verkar inte riktigt överens om det är i hjärnan tänkandet sker eller om hjärnan mer ska ses som ett verktyg för tänkandet som t.ex. Asplund (som här får representera den sociokulturella skolan) gör när han diskuterar var tänkandet sker. Men jag vill påpeka att det också kan ha att göra med vilket perspektiv man har i sin forskning. Asplund menar att hjärnan kan ses som ett instrument, ett hjälpmedel. Han säger; "*ett instrument handlar inte, det förblir inaktivt om det inte tas i bruk av en agent*" Asplund menar att vår hjärna egentligen inte kan "förstå" något:

"Den är visserligen en förutsättning för att vi ska kunna leva, men det är en med hjärna utrustad agent (*människa*) som förstår något, hjärnan blir vårt instrument för att förstå"³⁶

Asplund menar vidare att man också kan säga att hjärnan är den "scen" där något blir förstått. Större delen av scenen befinner sig utanför kraniet och vår hjärna. Han menar att, om vi nu säger att det är hjärnan som förstår något, som kognitivisterna gör enligt Asplund, säger vi ju att det är den "inre" scenen av den totala scenen som förstår. Det är detsamma som att säga att en del av ett kök, t.ex. spisen lagar mat.

---

³⁶ Asplund, Johan, *Genom huvudet*, 2002. Kursiven är min egen. Asplund menar som jag tolkar det att det krävs en människa *utrustad* med en hjärna för att vi ska kunna förstå något. Asplund menar att kognitivister i allmänhet fokuserar för mycket på hjärnan och inte tar hänsyn till hela människan och dess omvärld när man resonerar om var och hur tänkandet uppstår.

Tänkandet som handling sker enligt Asplund delvis *utanför* hjärnan i symbios med det inre tänkandet, men uppkommer i hjärnan sett som en "scen". Jag tolkar Asplund som att tänkandet och vår varseblivning sker med hjälp av hjärnan, men att hela vår kropp och väsen och det som finns utanför är inblandat i den processen.

Peter Gärdenfors som är kognitivist och filosof, lägger större fokus på hjärnan när han säger att "hjärnan är aktiv, den söker mönster på olika nivåer, filtrerar bort det som är irrelevant, och den *skapar* på så sätt sin egen information" Här är alltså hjärnan ett instrument som tolkar något åt agenten. (människan) Gärdenfors menar samtidigt att tänkandet sker i hjärnan, men att *betydelsen* och meningen av ett ord är socialt skapad av människan i en kultur och miljö. Vi kan inte ta till oss något utan att tolka det. När vi uppfattar den omgivande verkligheten tolkar vi den enligt vår egen erfarenhet och de ord, begrepp och kategorier vi själva känner till³⁷, vilket i sin tur ger oss en rikare tolkningsbank för att skapa ny kunskap.

Jag upplever att Gärdenfors kombinerar en kognitivistisk syn på hjärnan med en social och filosofisk syn på språket och var tänkandet uppkommer. Han verkar blanda sina iakttagelser från genuint filosofiska betraktelser med biologisk, naturvetenskaplig och psykologisk forskning. Det finns dessutom många inriktningar inom kognitiv psykologi. Perspektiven och infallsvinklarna är olika och slutsatserna kan därför variera. Men det verkar finnas en skillnad i åsikter om var och hur tänkandet uppkommer. Sker tänkandet i hjärnan, i vår omvärld eller i både och? För egen del har jag inget svar på den frågan, men tyr mig mer åt idén att tänkandet sker i hjärnan med hjälp av hela vår kropp, men att vi är starkt påverkade av vårt språkbruk och vår omvärld, oavsett om hjärnan kan ses som ett verktyg inom oss eller inte.

Leder tankemodeller till förgivettaganden?

Det florerar många olika begrepp som är snarlika begreppet "tankemönster" i vetenskaplig litteratur. Alla dessa begrepp beskriver vad jag har förstått ungefär samma fenomen; ett tankemönster som skapas och som styr vårt agerande omedvetet, ett sorts förgivettagande som styr vårt handlande. Förre statsekreteraren Per Borg, fil dr i ekonomisk historia, säger om kulturella strukturer att; "*den antydda företeelsen har givits benämningar som idéer, tankestrukturer, tankefigurer, tankemönster, tankemodeller, kultur, värderingar, identiteter, diskurser, mentala modeller, mm*" Han säger vidare;

"om man betonar betydelsen av de regler som blir resultatet av tanke och upplevelsesystemen kan man tala om sociala normer, rutiner eller helt enkelt handlingsregler" Alla dessa begrepp verkar försöka på sitt sätt påvisa att vi människor lätt tar för givet saker och ting och att vi styrs av något som liknar "kodade mönster"³⁸

---

³⁷ Gärdenfors, Peter, *Blotta tanken*, 1992

³⁸ Borg, Per, doktorsavhandling, *Systemskifte – en studie av tröghet vid fyra brytpunkter inom svensk välfärdspolitik*, 2004

Dessa handlingsregler, normer och rutiner formar en "tröghet" i vårt tänkande, speciellt där förändringar krävs och styr alltså vårt handlande. Peter Gärdenfors menar också att dessa tankemodeller och kognitiva mönster har betydelse för hur vi bearbetar erfarenheter och lär oss olika saker. Hans budskap är att all information måste tolkas av människan med utgångspunkt i hennes erfarenheter. Förståelsen av vad vi läser, ser eller hör, ges av den modell av världen som vi har. Dialoger människor emellan bygger till väsentlig del på att deltagarna har någorlunda likartade tankemodeller för sina tolkningar. Gärdenfors säger att det är viktigt att bli medveten om de dolda mönster som styr vårt tänkande och som vi använder för att snabbt lösa problem i omvärlden.³⁹

En liknande syn har Asplund som talar om "tankefigurer", det vill säga ett slags tankemodeller som styr vårt tänkande och indirekt vårt handlande. Dessa tankefigurer är svåråtkomliga, de ligger inte långt framme i medvetandet. De låter sig inte utan vidare tas fram och läggas på bordet för att kritiskt granskas. De fungerar som osynliga, inre regissörer som dirigerar vårt tänkande.

Vad som beskrivs ovan är mycket likt det Ramirez kallar för förgivettaganden. Asplund verkar mena att orsaken till att vi har så svårt att bland annat lösa problem av olika slag, är att vi tar för givet att lösningen ska vara på ett visst sätt. Vi verkar styrda av vissa tankemodeller som till och med kan innebära att vi inte tror på en presenterad lösning även om den bevisas för oss. Våra förgivettagande hämmar inläring eftersom de skapar självklarheter. Det blir en form av "begreppsfröskjutning". Ett antagande blir lätt ett faktum som blir en sanning om vi inte ifrågasätter dess grundantaganden. Så länge man inte är medveten om sina begreppsfröskjutningar är man inte heller medveten om behovet att kontrollera dem. Därför är medvetenhet och insikt om detta nödvändigt för att man ska kunna se dem och eventuellt ändra på dem.

Problemen med tankemodeller i managementdiskursen

Begreppet tankemodeller har även använts inom managementdiskursen⁴⁰. Peter Senge är en välkänd managementguru. Han är chef för the Systems Thinking and Organizational Learning Programs vid MIT, Sloan School of Management och är en av grundarna till Innovation Associates i Framingham, Massachusetts USA. Senge blev under 1990-talet mest känd för sin bok *Den femte disciplinen, den lärande organisationens konst*. Där står språket och dialogen med dess möjligheter i fokus när han presenterar vad som är viktigt för en organisation att tänka på. Han har lanserat fem "discipliner" för att nå en lärande organisation, en av dessa kallar han för tankemodeller. Senges tankar påminner mycket om det jag tidigare har beskrivit.

---

³⁹ Gärdenfors, Peter, (ibid)

⁴⁰ Senge, Peter, *Den femte disciplinen, den lärande organisationens konst*

En del av tankarna i under denna rubrik är hämtade från min B-uppsats i retorik på Södertörns högskola, 2004

Senge menar att tankemodeller är grova generaliseringar, tankemönster eller till och med bilder eller symboler som påverkar vår förmåga att förstå världen runt omkring oss och hur vi beter oss i den. Enskilda individer har dessa tankemodeller, grupper har dem, och företag har det, vilket försämrar deras möjligheter till inläring om dess marknad, kunder, konkurrenter osv. Ett symptom på detta är att många av de bästa idéerna aldrig blir förverkligade och att strategier inte sätts i verket. Nya tankar och idéer stämmer inte överens med föreställningarna om hur verkligheten fungerar och får därför inte fäste. Våra tankemodeller håller oss kvar i invanda tankebanor och beteendemönster. Men vi kan lära oss att bli medvetna om de tankemodeller vi har och lära oss att förändra dem genom att lyfta fram dem i ljuset, kritiskt granska dem och revidera dem. Den färdigheten är viktigt för lärande för såväl för en individ som för en organisation. Tankemodeller kan även resultera i att man till exempel inte kan lita på människor.

Det påminner mig om retorikens *pistis* (förtroende eller tillit) När vi tar något för givet innebär det också att vi har förväntningar på att känna igen oss. Vi litar på att någon ska agera på ett visst sätt. Jag känner igen en situation sedan gammalt och tar för givet att den slutar som förra gången osv. Om vi kopplar ihop *pistis*, *doxa* och begreppet tankemodeller, innebär det att för att få tillit och förtroende krävs att vi tar hänsyn till den *doxa*, de föreställningar och tankemodeller som är rådande inom en viss (företags)kultur.

Det är viktigt att bli medveten om dessa tankemodeller, då de kan styra vår uppfattning och hur vi kommer att agera både som individ och i grupp. Arbetet med att förändra dem måste börja med att man granskar sig själv och ifrågasätter det man försvarar. De egna värderingarna måste utsättas för andras bedömning. Senge pratar om att när man ska utveckla en organisations förmåga att arbeta med tankemodeller, så måste man lära sig nya färdigheter och förändra organisationens arbetssätt. För att insikten om tankemodeller ska sprida sig i företaget behöver man rutiner som säkerställer att reflektion och granskning blir en naturlig del av arbetet.

Senge nämner bland annat två metoder som kan användas för detta, dels att det som traditionellt kallas planering får formen av en läroprocess. Och dels att man organiserar "internstyrelser" där chefer regelbundet kan diskutera hur beslut fattas och vilka antaganden de bygger på, vilka tankemodeller som används etc. Den gemensamma inriktningen för dessa metoder är att de skall blottlägga antaganden om vissa situationer. Internstyrelserna leker med olika scenarier där olika tankemodeller appliceras och chefer tvingas handla utifrån olika framtidsscenarier. Det skapar en medvetenhet om att det kan finnas flera lösningar på ett problem och gör det lättare att förbättra eller påskynda förändringar.

Men ibland går det gale. När man säger att ett "företag eller organisation" har problem med attityder ser man inte det metonymiska misstag man gör. Jag hävdar att vi ibland förtingligar hela kunskapsprocessen precis som om det vore något vi kunde ta på, kasta ut genom fönstret eller stänga in i en garderob. Ett företag består av *människor* och det är dom som kan ha förutfattade meningar om en marknad och om sin omvärld.

Det är inte svårt att förstå att dessa olika tankemodeller kan vara en bidragande orsak till att människor och organisationer får problem om de inblandade inte är medvetna om hur tankemodellerna styr dem.

Att ändra ett företags tankemönster börjar alltid hos den enskilde individen även om individer påverkas av varandra. Personliga och kulturella tankemodeller och tankemönster kan skapa problem, eller ge svårigheter att lösa problem och nå samförstånd. Politiker och politiken som system har exempelvis sina tankemodeller som ofta visar sig som försvarsmekanismer som ibland omöjliggör kreativa och konstruktiva lösningar över partigränserna. En organisation och dess personal kan ha tankemönster som kan hindra företagets utveckling och t.o.m. hota dess existens när utvecklingen kräver just förändring. Per Borg menar att dessa tankestrukturer kan orsaka problem och ge upphov till en sorts ”tröghet”, till exempel i en institutionell miljö som ett företag, myndighet eller inom politiken;

”begreppet kulturella strukturer avser det förhållande att en persons systemmässiga sätt att tänka och uppleva omvärlden bestämmer beslut och handlande. Sådana tanke- och upplevelsesystem styr handlandet så att det får karaktären av regelföljande”⁴¹

Borgs avhandling handlar mycket om trögheter i det politiska systemet och vad som krävs för att få igenom reformer. Borg menar att de tankestrukturer, tankemodeller, kulturer som får råda utan att bli ifrågasatta till slut kan leda till att vi blir standardiserade och stela i vårt sätt att tänka, vilket leder till stela mönster som är svåra att bryta. Borg säger vidare:

”Om man accepterar tankestrukturer som tröghetsskapande så följer därav också att en viss vald väg bestämmer den framtida utvecklingen”

Svårigheten att genomdriva olika ”reformer” eller förändringar märks såväl i politiken, som i privata organisationer, men även i vår egen syn på förändringar. Det borde därför finnas ett behov av att stanna upp och reflektera över egna tankemönster för sin egen skull. Men det är inte bara för oss själva vi borde stanna upp och ifrågasätta det vi tar förgivet, våra tankestrukturer osv. Det blir ju också en nationell och politisk framtids fråga. Om vårt samhälle och den gemenskap vi lever i ska kunna möta förändringar krävs ibland nya lösningar, nya sätt att tänka på. Har Sverige som institution, kulturella tankemodeller som hindrar vår framtida välfärd och utveckling på makro nivå? Kan vi jämföra med andra länder? Företag, institutioner och andra organisationer borde också vara intresserade av att arbeta med tankemodeller eftersom det skulle kunna öka deras konkurrenskraft.

---

⁴¹ Borg, Per, (ibid)

Stela tankemodeller – har vi en lösning?

Hittills i min undersökning har jag inte funnit någon lösning på detta problem, varken hos kognitivisten eller hos sociokulturella förespråkare. De tycks båda beskriva problemet på ungefär samma sätt, även om de tycks ha något olika perspektiv. Förespråkare för båda inriktningarna säger VAD som är problemet och säger HUR detta kan lösas. Men det är en sak att säga ”det finns tankestrukturer som kan skapa problem” eller ”vi måste tänka i nya banor”, till att faktiskt kunna ha verktygen för det och verkligen göra det i praktiken. Jag menar att retoriken och topikläran ger oss den möjligheten. Förmågan att reflektera och undersöka sina tankemodeller i relation till andra kräver förutom tålmod och disciplin, även förmågan att reflektera och förmågan till att undersöka. Retoriken och topiklärans teorier, metoder och angreppssätt ger oss båda dessa redskap.

Topikläran hjälper oss att reflektera över och undersöka mentala platser vi annars inte skulle ha sökt på. Den ifrågasätter och löser upp våra tankestrukturer och tankemodeller på ett sätt som, förutom att det kan lösa ett problem också föder ett tankesätt som lätt kan appliceras på olika diskurser, kulturer och genrer. Att reflektera är att sakta ned eller snabba på tankeprocesserna för att förstå hur tankemodellerna uppstår och hur de påverkar våra handlingar. Färdigheten att undersöka hjälper oss också att hantera samspelet med andra människor och finna samförstånd som inte bara syftar till att förbättra våra tankemodeller (vad vi tänker) utan även *hur* vi tänker. Resultatet kan sedan tecknas ner i form av tankekartor, en beskrivning av våra tankemodeller som blir ett slags mentala topiska kartor.

Jag tror det är viktigt att vi försöker se över våra tankemodeller och sätta oss in i andra personers perspektiv för att få en förståelse för hur människor argumenterar, men också för att nå samförstånd över gränser. Det gäller såväl i interaktion mellan två individer som mellan institutioner eller till och med länder emellan. Men det omkullkastar ofta traditioner, fördomar och invanda synsätt. Det kräver ofta mod, insikt samt en individuell och kulturell empatisk förmåga som kan transformeras till en organisatorisk förmåga om det är nödvändigt. Det behövs också välvilja, förmåga till empati och förståelse för att språket är mångtydigt. Det sker lätt en begreppsförskjutning när vi gör antaganden som är grundade på fördomar utan att vi granskar eller ifrågasätter dem. Dessa antaganden tenderar att bli till fakta som blir till ”sanningar”. De blir stela och fasta och är väldigt svåra att ändra på när de väl är etablerade.

Tankemodellernas fördelar

Om vi blir medvetna om våra tankemodeller, våra förgivettagande, både i form och innehåll, finns möjligheten att vi kan revidera dem⁴². För att undersöka det topiska förgivettagandet är det lämpligt att använda just topikläran. Och kan vi revidera våra tankemodeller borde det också innebära att vi kan konstruera nya tankemodeller.

Det innebär en undersökning av våra egna tankemönster i relation till andra människor i olika sociala sammanhang. Mycket ligger i förmågan att kunna granska sig själv, och ändra på de tankemönster och tankemodeller som existerar inom ramen för en diskurs och kultur. Jag undrar också om det inte är tack vare att vår hjärna har standardiserade tankemönster eller tankemodeller, som gör att vi klarar av att leva i vår komplexa värld. Fördomar och förgivettaganden är en förutsättning för att vi ska kunna hantera vardagen. Edward De Bono säger; "*Våra tankemodeller fungerar som mentala vägvisare*" De hjälper oss att sortera information som är en förutsättning för att vi ska kunna klara av all den information som sköljer över oss dagligen⁴³.

Hela vår värld är uppbyggd på en mängd fördomar som hjälper oss att selektera information, snabbt analysera och värdera den samt dra slutsatser om den är viktig för oss eller inte. När mönstren väl är identifierade och upprepas blir de en sorts kod. Med hjälp av våra koder och mönster kan vi snabbt kommunicera mycket information på kort tid: Utför plan nummer 4! Vet vi mönstret i plan 4 behövs det bara en kort instruktion för att sätta i gång en komplicerad process. Språket och orden fungerar då som utlösare.

Men det är inte bara i språket vi tar förgivet saker och ting utan även med symboler. Vägmärken av olika slag hjälper oss i trafiken, gester med händerna ger oss signaler och vi tolkar dessa signaler utifrån vad som är praxis inom en specifik kultur. Vi tar för givet att en gest betyder något särskilt. Det finns med i vårt tankemönster – det blir en tankemodell som vi följer. Det är dock inte alls säkert att andra länder eller kulturer tolkar en given gest på samma sätt. Om innebörden plötsligt skulle ändras i något sammanhang blir vi förvånade och lägger till den nya betydelsen eller tolkning i vår associationsbank av metaforer, topiker och betydelser. Genom att dessa tankemodeller styr vad vi "ser", hur vi tänker och vårt handlande kan de alltså vara både ett problem och en möjlighet, det är upp till oss själva hur vi använder den kunskapen.

Min diskussion leder mig nu vidare till att utveckla hur exempelvis dessa begrep påverkar vårt handlande. Är det en teknik eller konst att kunna reflektera och hantera sin tankemodeller och varför ska vi i så fall göra det?

---

⁴² Här avses även alla de andra liknande begrepp som jag har nämnt tidigare; tankemönster, tankestilar, tankestrukturer och tankekollektiv.

⁴³ De Bono, Edward, *Tänk Kreativt*, 1984

Den ”kloka” Topikläran – medel eller mål?

Jag har använt topiklärans teorier som ett verktyg eller instrument för att på olika sätt beskriva hur vi kan skapa ny kunskap. Förhoppningsvis har jag kontrollerat instrumentet och hanterat det efter bästa förmåga. Att använda ett verktyg som topikläran (*och retoriken*) bra är en fråga om kunnighet och teknisk skicklighet. Det kräver övning. Att veta *när* och *till vad* vi ska använda topikläran (*och retoriken*) är en konst som är svår att öva sig till.

Aristoteles skriver i Retoriken, att vi finner våra argument med hjälp av topikläran och uttrycker dem i logos, ethos och pathos argument⁴⁴. Han säger vidare att för att kunna etablera tillit, måste talarens ord påvisa praktisk klokhet (phronesis), dygd (arete) och sunt förnuft (eunoia). Aristoteles säger att det är phronesis –klokheten som hjälper oss att veta vad som är goda, nyttiga och bra argument.⁴⁵ Klokhet, dygd och sunt förnuft kan knappast sägas vara en teknik.

Med koppling till min prolog där jag hävdade att en vanlig definition på retorik är ”konsten att övertyga” menar jag topikläran kan vara en ”konst att finna övertygande argument” I den betydelsen ligger då att använda verktyget (i det här fallet topikläran) bra är teknisk skicklighet. Att veta *när och till vad* vi ska använda topikläran är däremot en konst med en etisk dimension.

Det är alltså skillnad mellan att vara skicklig på något och att utöva en handling som är bra till något eller för någon i en speciell situation. Vi kan vara skickliga på att övertyga rent tekniskt, men det är klokheten och mina inre handlingar och mina motiv som avgör om jag är övertygande som människa – det är en konst.

Aristoteles beskrev denna skillnad i *poesis* och *praxis*. Vi gör *något bra och skickligt* och vi *handlar klokt och rätt*. Det Aristoteles kallade för *praxis* – handlingen som bär målet i sig, ska inte blandas ihop med *poesis* – det vi gör. I *poesis* ligger det konstnärliga utförandet - skickligheten, tekniken och det som utmynnar i den ”estetiska konsten om vi utför tekniken riktigt bra” I handlingen, *praxis* ligger det kloka och goda motivet. Det är handlingen bakom som ska anses vara god, nyttig, rättvis osv. som Aristoteles säger i Etiken. Här syns våra underliggande motiv med handlingen, min intention och värdegrunder som visar vem jag är, vad jag vill, varför jag vill något.

Motivet och syftet styr hur och till vad vi använder medlen, verktyget, eller instrumentet. Det är detta som är konsten. Konsten är att vara övertygande, att övertyga är en teknik. Dessa värdegrunder styrs i sin tur av det vi tar förgivet. De är formade i våra topiska tankemönster och tankemodeller. Den vi är och den vi vill vara styrs av två saker; det medvetna jaget och det vi inte har kännedom om, det omedvetna jaget. Det är summan av dessa två saker som ger vår personlighet och karaktär – vårt ethos.

---

⁴⁴ Aristoteles, *On Rhetoric*, kapitel 2

⁴⁵ Aristoteles, *Den Nikomachiska Etiken*, kap 1-6. Diskussionen om konsten och skickligheten förs på flera ställen, bl.a. i diskussionen om *poesis* och *praxis*. Aristoteles skiljer här på konsten att tex. måla och producera en produkt som tex. en tavla (*poesis*) och konsten att handla (*praxis*) klokt och rätt (*phronesis*) i en given situation.

Ethos visar vår karaktär, våra underliggande motiv och topikmönster. Varför vill jag övertyga någon? Är mina motiv hedervärda? Att ha förtroende för någon innebär att man litar till att den personen vill väl för sig själv och andra. Är övertygandet och *pistis* ett mål eller ett medel? Ibland tror jag att vi blandar ihop mål, strävan och medel i diskussionen om vad retorikens syfte och mål är.

Det grekiska ordet *telos* brukar översättas med mål. Men om vi översätter det med det svenska ordet *strävan* istället som är nästan samma sak, men bara nästan, löses de två begreppen upp i tre begrepp: strävan, mål och medel⁴⁶. Det är en enorm skillnad mellan att ha en strävan att vara övertygande som människa och att ha ett mål att övertyga i en enskild talhandling. Aristoteles menar i *Etiken* att den inre strävan hos alla människor och den som brukar ordet, logos och därmed retorik, är att vara övertygande, att inge förtroende hos andra människor på ett eller annat sätt. Oavsett vad vi vill säga så vill vi ju bli trodda på! Målet blir då att vara övertygande.

Medlen finner vi exempelvis i logos, ethos och pathos argument som vi lyckas finna med hjälp av topikläran. Men dessa medel används inte bara när vi vill övertyga en publik. Hur ofta är det inte vi försöker övertyga oss själva och bollar våra tankar inombords. ”Hmm, vilket av dessa två val är mest övertygande, vilka övertygande argument har jag för det ena eller det andra” När vi står inför val resonerar vi med oss själva med hjälp av logos, ethos och pathos, ofta utan att vi vet om det. Vi försöker tänka logiskt och förnuftigt, vi lyssnar till ”magkänslan”, vår intuition och därmed till vårt eget pathos. När vi gör detta försöker vi se saken från olika perspektiv, därmed använder vi också våra topiska tankemönster och topiklärans metoder.

Har vi ett gott ethos till oss själva så har vi kanske också självförtroende inför en situation och har lättare att ta ett beslut och gå vidare. Vi jobbar frenetiskt med att få oss själva att tro och känna förtroende för det vi tänker många gånger. Vi tar inte viktiga beslut utan att känna en viss trygghet och förtroende (tillit) inför något, oavsett vad det handlar om. Det är vad man kan kalla för självtillit.

Retorik kan med andra ord vara både ett medel och ett mål i sig. Att vara en god retoriker var för de antika grekerna en livsfilosofi ett mål i sig⁴⁷, som jag menar har försvunnit i dagens samhälle och till viss del även för retoriken. *Medlen* som finns till buds är de verktyg och metoder som retoriken erbjuder tillsammans med en etisk uppfostran och välvilja för sig själv och andra. Om vi antar att det handlar om att övertyga och glömmer den etiska dimensionen, är det lätt hänt att retoriken enbart används som ett manipulativt instrument för att få igenom vad vi vill, eller så blir det en estetisk flummig konst i att ”tala fint”. Finns inte det etiska inom talaren själv kan retorikens metoder och kunskaper utnyttjas för att missleda andra människor.

---

⁴⁶ Ramirez, Jose, *Positivism eller Hermenuetik*, 2002. Ramirez menar att det grekiska ordet *telos* borde översättas med strävan eller mening istället för mål som är vanligt.

⁴⁷ Både Aristoteles, Isokrates och Quintilianus ger uttryck för detta i sina texter, men på olika sätt. Quintilianus uttryck *Vir bonus* (en god man) är ett exempel på vad jag menar.

Hitler sägs i många böcker vara en bra retoriker – pyttisan, jag menar att han var en värdelös retoriker. Däremot använde han retorikens metoder/tekniker skickligt för sina egna intressen. Det var väl knappast välvilja han visade judarna och det tyska folket? Vilka drivande topiska förgivettaganden hade Hitler som styrde hans val och handlingar? Tänk om en karateexpert skulle gå ut på gatan och sparka ner första bästa människa. En sådan människa skulle inte bara bli straffad enligt lag, han skulle dessutom inte bli kallad för en sann karateutövare. Möjligtvis en person som missbrukat dess metoder. Konsten i retoriken ligger i att veta hur och till vad man ska använda retoriken till! Ett topiskt tänkande som inte är förankrat i en etisk grund leder till en manipulativ argumentering som syftar till att övertala.

Retoriken kan användas för att finna lämpliga, goda och rätta handlingar inom ramen för en doxkurs som jag beskrivit tidigare. För det krävs ett övervägande där topiker kan användas som ett verktyg i dialog med sig själv och andra för att komma fram till lämpliga handlingar. Ett gott övervägande kräver att man beaktar flera olika valmöjligheter och perspektiv för att kunna handla klokt, vilket i sin tur kommer av erfarenhet – av invanda spår och gemensamt etablerade vanor. Vi handlar utifrån en erfarenhet som dels är vår egen men också gemensam, historiskt och kulturellt betingad. Ibland upptäcker vi att de invanda mönster vi följer i vårt handlande inte leder till några önskvärda resultat. Så länge allting fungerar begår vi ingen självrannsakan. Först när vår förgivettagna teori inte fungerar ihop med vår praktik, börjar vi att undra om problemet inte ligger djupare, i själva tänkesättet. Ibland går det så långt att vi måste se det oacceptabla i en situation för att rannsaka vårt tanke sätt och våra värderingar. Per Borg säger om detta:

”Beslutsfattarna tänker om först när de upplever förhållandena inom ett välfärdsområde som så oacceptabla att den upplevelsen övervinner rädslan för en radikalt ny ordning”⁴⁸

Vårt sätt att tänka och de topikmönster vi tar våra beslut på, är det som handlingen bygger på och det retoriken vill undersöka och studera. Även om våra topikmönster har ett drag av förgivettagande i sig som styr vårt handlande, så har vi fortfarande ett val. Vi kan välja att ignorera detta faktum eller så kan vi reflektera över vårt topiska beteende och lyssna till vårt inre och se vart vägen leder. Med vårt fria val medföljer också en form av topiskt ansvar. Kunskapen och användandet av topikläran *kan* därför i vissa fall ha mycket med en individs ethos och klokhet att göra. Men ethos och klokhet garanterar inte att resultatet blir bra. Vad vi behöver är klokhet att hantera vår teoretiska kunskap, så att kunskapen inte tar över klokheten. Om nu människan är och blir efter de handlingar hon utför, i detta fall; bra, dålig, rättvis eller orättvis, etisk eller oetisk, har vi också en fortsättning på den etiska dimension som Aristoteles skrev om i sin bok *Etiken*.

---

⁴⁸ Borg, Per, Doktorsavhandling (ibid) ”Beslutsfattare” tolkar jag i det här fallet som att det är politiker han menar.

Sammanfattning och utblick

Det övergripande syftet med essän var att undersöka topikläran i relation till doxa och diskurser för att se om ett topiskt tänkesätt kan skapa topiska tankemönster som påverkar perspektiven för individer och kulturer. På så sätt hoppades jag kunna knyta topikläran tydligare till begreppen doxa och diskurs. Jag har funnit att topoi och topikläran kan ses som en form av guide, en topisk mental tankekarta för hur man ska agera för att ta reda på något om sig själv, vad en viss grupp människor vet, tror, gillar och kan, och vad de utgår utifrån i sitt handlande, kort sagt vilken doxa som är rådande.

Jag har också funnit gemensamma nämnare mellan det som Hellspong kallar för tankemönster och det Ramirez kallar för förgivettagande och alla de liknande begrepp som går under benämningen "kulturella strukturer" som Per Borg presenterar i sin avhandling. Jag hoppas att det i min undersökning har framgått, att alla dessa begrepp beskriver ungefär samma sak, nämligen att den sociala och teckenberoende människan har tankemönster, tankestrukturer, och tankemodeller etc, som styr vårt tänkande och handlande. Dessa begrepp kan appliceras på både individer, grupper och samhällen. Under tidens gång har jag själv fått anledning att ifrågasätta mina egna förgivettaganden, tankemönster och vanor. Det är en viktig kunskap jag tar med mig efter att ha skrivit den här essän.

Eftersom topiker har en nära relation till troper och språkliga stilfigurer har jag också behandlat metaforer och det metonymiska språkets betydelse för människan. Jag har också påvisat några kognitiva teorier som att hjärnans sätt att tänka och forma information är grundat på associationer. Topiklärans teorier är också grundat på associationer vilket är vidare är det som kännetecknar en metonymi. Genom att använda ett mentalt topoi på ett annat topoi skapas nya associationer och perspektiv. Perspektiv, ord och topiker som vi använder kan också skapa konflikter. Därför har jag försökt ge exempel på hur topiklärans teorier om perspektivbyte även kan användas för att undvika konflikter, men även hur teorierna kan användas som ett introvert verktyg för att reflektera över våra egna förgivettaganden och tankemönster.

Varje individ skapar ett språk som är format av en kulturell och social diskurs sammanflätad med gemensamma föreställningar om seder och bruk. Detta var vad jag kallade för en "doxkurs". Både för individen och kollektivet gäller att "doxkursen" innehåller topiska tankemönster eller tankemodeller som till stor del styr våra perspektiv. Det skapar både möjligheter och problem. Problemen ligger dels i det kulturellt betingade och topiska tankemönster vi föds in i och integreras med. Dessa tankemodeller kan skapa problem för oss i olika sammanhang eftersom de har tendens att göra vårt tänkande stelt och skapa begreppsförskjutningar som leder till antaganden och fördomar.

Då våra tankemönster grundade på föreställningar och fördomar gör det svårt att driva genom förändringar och reformer, blir det också en nationell och politisk framtidsfråga. I en allt mer globaliserad värld med olika kulturer, doxor och topiska tankemönster bör denna kunskap utvecklas och utforskas mer.

Vilka topoi och perspektiv har olika länder på jordbrukssubventioner och vad grundas de på? Vilka topiker är relaterade till ordet välfärd? Vilka är de kollektiva föreställningar och tankemönster, som styr både politik, ledarskap och vår samhällsutveckling idag? Om vårt samhälle och den gemenskap vi lever i ska kunna möta förändringar krävs ibland nya lösningar, nya sätt att tänka på. Både Sverige och EU genomgår just nu stora förändringar. En del av dem har svårt att slå igenom. Vad beror det på? Kan det vara så att de kulturella tankemönstren som finns slår bakut. Begreppet "vi är före vår tid" får här en ny betydelse.

Har Sverige som institution kulturella tankemodeller som hindrar vår framtida välfärd och utveckling på makro nivå? Hur hanterar våra beslutfattare problemet med den tröghet som våra tankemönster skapar och hur ser dessa eventuella tankemodeller ut, vad på grundas de på och hur kan de i så fall revideras och förnyas? Vilka topikmönster och tankemodeller har de politiska partierna i Sverige och är de anpassade till den svenska väljarkåren? Det är intressanta frågor som jag anser framtida topikforskning bör undersöka.

En ökad globalisering med ökad integration mellan individer och språk och därmed språkliga tankemönster som följd, påverkar våra egna kulturella tankemönster när vi konfronteras med andra. Inom en fast och tydlig doxkurs kan ett kollektiv och en kultur se sin egen diskurs som en trygghet och andras som ett hot. Men om vi är öppna för det, kan det berika oss och skapa perspektiv som kan hjälpa oss att inte bara utveckla sig själva, utan också hjälpa oss att bättre förstå andra människor.

EU och dess vidgade gränser är ett exempel på ett enda stort topikprojekt, där olika kulturer och tankesätt möts, vilket skapar konflikter men även möjligheter. Det skulle vara intressant att följa en vidare forskning om vilka problem eller möjligheter olika synsätt och perspektiv skapar. Men denna forskning bör enligt mig, även göras i samarbete med andra vetenskapliga ämnen och tankekollektiv för att skapa ett så brett perspektiv som möjligt och skapa en hög acceptansnivå inom vetenskapen. Vetenskapen kan därmed på sikt revidera de kulturella tankemönster som existerar idag och samtidigt passa på att se över sina egna tankemönster.

Topiklärans förmåga till perspektivbyte och att undersöka, analysera och bedöma och föra samman olika uttryck och perspektiv, kan hjälpa oss att förstå hur vi talar och skapar mening med vad vi säger, samt synliggöra våra (o)etiska motiv. Den kan också bidra till en medvetenhet om de tankestrukturer som ligger till grund för vårt handlande och varför vi som individer eller länder har så svårt att ändra på våra vanor. Slutsatsen blir att om vi kan ändra på våra tankemönster och tankemodeller, kan vi även ändra på vad vi gör – hur vi agerar i och emot vår omvärld. För att detta ska kunna ske krävs en tankerevision av ens egna tankestrukturer. Denna "tankerevision" måste göras subjektivt, intersubjektivt, men även kollektivt och inom en särskild diskurs.

Under resans gång har det inom mig vuxit fram en topisk och kanske utopisk vision. Jag undrar om inte topikläran också kan användas som en guide till en topisk och personlig livsfilosofi som gör livet både roligare och lättare att leva. Hur kan en sådan ide se ut och vad kännetecknar en sådan topisk person?

För mig är en "topisk person" kreativ, modig och av naturen förändringsbenägen. Personen är medveten om sina egna tankestrukturer och förgivettaganden på gott och ont. Han/hon vet hur att utnyttja sina tankestrukturer, men kan också revidera dem om så behövs. Det är en person med empati och förståelse för andra kulturer och diskurser, en person som söker samförstånd över gränser och som inte hamnar i språkliga konflikter. Personen är medveten om att, hur vi tänker påverkar hur vi handlar och i förlängningen också vad vi "ser", vad vi känner och hur vi mår. Därför blir det topiska tänkandet för denna person inte ett medel – utan snarare en handling och *strävan* som bär målet inom sig. Det är en person som använder dessa insikter för att utöva goda och nyttiga handlingar, som utvecklar sig själv och andra människor i en gemenskap. Allt detta sker i en öppen dia-(logos) människor emellan, där man ser "doxkursen" som en väg till ny kunskap. Med retoriken och topikläran som kunskapsteori lämnar vi då tack och lov den oekonomiska definition som har rått i många hundra år; "retorik som konsten att övertyga". Det blir då snarare "konsten att vara människa".

Litteraturlista

Aristoteles

Den Nikomachiska Etiken, Daidalos, 1967

Politiken, bok 1, svensk översättning av Jose Ramirez, Retorik FK, 2004

On Rhetoric, Oxford university press, med översättning av George A Kennedy, 1991

Asplund, Johan

Genom Huvudet, Korpen förlag, 2002

Borg, Per

Doktorsavhandling; Systemskifte – en studie av tröghet vid fyra brytpunkter inom svensk välfärdspolitik, 2004

Edward De Bono

Tänk Kreativt, Brombergs bokförlag, 1984

Crafoord, Clarence

Människan är en berättelse, tankar om samtalskonst, Natur och kultur, 1994

Gardener, Howard

De sju intelligenserna, Brain Books, 1994

Gustavsson, Bernt

Kunskaps filosofi - Tre kunskapsformer i historisk beskrivning,
Wahlström & Widstrand, 2000

Gärdenfors, Peter

Blotta tanken, Nya doxa, 1992

Hur Homo blev sapiens - om tänkandets evolution, Nya Doxa, 2000

Hellspong, Lennart

Kompendie i språkfilosofi, SH, 2002

Publikationer på retorikkollegiets hemsida våren 2005:

Genus Demonstrativum, 2005. (Bilaga 1)

Metaforanalys,(bilaga 2)

Fleck, Ludwig

Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum, Brutus Östlings bokförlag
Symposion, Sverige, 1997

Malten, Arne,

Kommunikation & konflikthantering, Studentlitteratur, 1998

Mullern, Tomas & Stein, Johan

Övertygande ledarskap – om retorik vid strategiska förändringar, Studentlitteratur, 1999

Ramirez Jose

Positivism eller Hermeneutik, Dialogos, 2002

Om meningens Nedkomst, En studie i antropologisk tropologi, Avhandling, Nordplan, 1995

Övrigt: lektionsanteckningar från föreläsningar i humanvetenskaplig kunskapsteori, SH 2004

Rosengren, Mats

Doxologi, Förlaget Rhetor 2000

Säljö, Roger

Lärande i praktiken - Ett sociokulturellt perspektiv, Prisma, 2000

Senge, Peter

Den femte disciplinen - Den lärande organisationens konst, Fakta info direkt, 1995

Togeby, Ole

I bevidsthedens landskabe. Kompendie Retorik FK 2004,

Svensk översättning Maria Wohlrath Söderberg

Dr Vos, Jeanette

Inlärningsrevolutionen, Brain Books, 2004

Wolrath Söderberg, Maria

Finns det genvägar till klokhet?, Studentlitteratur, 2003

Björn Nilsson & Anna Karin Waldemarson

Kommunikation – Samspel mellan människor, Studentlitteratur 1994

Övrigt

Svenskt uppslagsverk/encyklopedi

www.sv.wikipedia.org , 2005-06-04

Bilagor

Publikationer på retorikkollegiets hemsida våren 2005 skrivna av Lennart Hellspong:

Genus Demonstrativum, 2005 (Bilaga 1)

Metaforanalys, (Bilaga 2)